

Bidden met compassie.

De ‘invlechting’ van een reeks Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis

In het Victoria & Albert Museum in Londen bevindt zich een Middelnederlands getijdenboek dat omstreeks 1470-1480 vervaardigd is in Holland.¹ Het handschrift bevat de Middelnederlandse getijdenvertaling die is toegeschreven aan Geert Grote, gebeden tot Maria en een reeks heiligen-, communie- en misgebeden, evenals een aantal religieuze ‘basisteksten’ zoals het Onze Vader, het Weesgegroet en de geloofsbelijdenis. De Korte getijden van het Heilig Kruis, die deel uitmaken van de aan Geert Grote toegeschreven getijdenvertaling en die veelvuldig in Middelnederlandse getijdenboeken voorkomen, worden in dit handschrift voorafgegaan door een opmerkelijke rubriek: *Hier beghint die corte cruus getide mitter mededoeghinge onser vrouwen*.² Deze rubriek impliceert dat de Korte getijden van het Heilig Kruis zijn uitgebreid, want gewoonlijk komt Maria’s rol in het narratief van Christus’ Passie nauwelijks aan de orde, noch in de Korte, noch in de Lange getijden van het Heilig Kruis.³ Het blijkt inderdaad niet om de gebruikelijke versie van de Korte getijden van het Heilig Kruis te gaan: in dit handschrift is een reeks uit het Latijn vertaalde Mariagebeden, gericht op Maria’s leed tijdens Christus’ Passie, in de Korte getijden van het Heilig Kruis ‘ingevlochten’. Deze invlechting is echter niet uniek, maar komt vaker voor, in zowel de Korte als de Lange getijden van het Heilig Kruis, en in zowel handschrift als druk.

* Dit artikel is geschreven in het kader van het ERC-project ‘Pages of Prayer: The Ecosystem of Vernacular Prayer Books in the Late Medieval Low Countries, c. 1380-1550’, uitgevoerd aan de Universiteit Leiden onder leiding van dr. Anna Dlabáčová (ERC Starting Grant, grant no. 101041517 [PRAYER]. Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Research Council Executive Agency. Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them.). Ik wil dr. Anna Dlabáčová en prof. dr. Wim van Anrooij graag bedanken voor hun zorgvuldige lezing van eerdere versies van dit artikel. Ook wil ik mijn dank uitspreken aan de twee anonieme referenten die dit artikel van behulpzaam commentaar hebben voorzien.

¹ Londen, Victoria & Albert Museum, MSL/1854/07-04. Zie voor een beschrijving van het handschrift Rowan Watson, *Western Illuminated Manuscripts: A Catalogue of Works in the National Art Library from the Eleventh to the Early Twentieth Century, with a Complete Account of the George Reid Collection*, dl. 2 (Londen: V&A Publishing, 2011), pp. 462-465.

² Londen, Victoria & Albert Museum, MSL/1854/07-04, f. 63r. In alle citaten in deze bijdrage is het gebruik van u/v/w en i/j aangepast aan modern gebruik en zijn afkortingen stilzwijgend opgelost. Hoofdlettergebruik en interpunctie is van het origineel overgenomen, maar om de leesbaarheid te bevorderen zijn eigennamen van hoofdletters voorzien en is op enkele plekken een punt of komma toegevoegd. Zie de appendix voor een nadere toelichting van de gehanteerde editieprincipes.

³ Zie voor een uitgave van de Korte en Lange getijden van het Heilig Kruis N. van Wijk (red.), *Het Getijdenboek van Geert Grote naar het Haagse handschrift 133 E 21* (Leiden: Brill, 1940), respectievelijk pp. 87-91 en pp. 113-138.

Hoewel het beeld dat Middelnederlandse getijdenboeken inhoudelijk weinig van elkaar verschillen in de afgelopen decennia is bijgesteld, is de wisselende samenstelling en onderlinge diversiteit van deze boeken onderbelicht gebleven.⁴ Het grote aantal overgeleverde getijdenboeken – schattingen variëren tussen de achthonderd en tweeduizend – heeft daar ongetwijfeld toe bijgedragen en heeft het onderzoek naar de ‘bestseller’ van de late middeleeuwen gecompliceerd.⁵ Door de grote omvang en diversiteit van het bewaard gebleven materiaal, kan nader onderzoek naar de variatie in getijdenboeken echter niet alleen ons beeld van de Middelnederlandse gebedsliteratuur verrijken, maar ook inzicht bieden in de dagelijkse gebedspraktijk en de wijze waarop deze boeken daarbij werden gebruikt.⁶

De invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis is een treffend voorbeeld van de variatie die in getijdenboeken op kan treden. Doordat de invlechting echter veelal niet wordt opgemerkt, heeft deze tot nog toe weinig aandacht gekregen. In hun beschrijving van de Middelnederlandse handschriften in de Koninklijke Bibliotheek van België signaleren Jan Deschamps en Herman Mulder de invlechting van de Mariagebeden wel⁷, maar over het algemeen wordt (in catalogi) enkel het onderscheid gemaakt tussen de ‘Korte getijden van het Heilig Kruis (in de vertaling van Geert Grote)’ enerzijds, en de ‘Lange getijden van het Heilig Kruis (in de vertaling van Geert Grote)’ anderzijds. De invlechting van de Mariagebeden leidde echter tot een significante uitbreiding van de Getijden van het Heilig Kruis, zowel wat betreft lengte als inhoud. Door de invoeging van deze gebeden werd Maria’s *mededoeghinghe* tijdens de gebeurtenissen

⁴ R. Th. M. van Dijk, ‘Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken’, in: Th. Mertens e.a. (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (Amsterdam: Prometheus, 1993), pp. 210-229; 434-437, aldaar p. 214; Anna Dlabačová, ‘Netwerkfiliologie en het ecosysteem van het meest gelezen Middelnederlandse boek. Een korte introductie van het Pages of Prayer-project’, *Queeste* 30, 2 (2023), pp. 217-230, aldaar pp. 218-20.

⁵ R. van Dijk, ‘Het getijdenboek van Geert Grote. Terugblik en vooruitzicht’, *Ons Geestelijk Erf* 64 (1990), pp. 156-194, aldaar p. 161. De term ‘bestseller’ is geïntroduceerd door L. M. J. Delaissé, ‘The Importance of Books of Hours for the History of the Medieval Book’, in: Ursula E. McCracken, Lilian M. C. Randall en Richard H. Randall (red.), *Gatherings in Honor of Dorothy E. Miner* (Baltimore: Walters Art Gallery, 1974), pp. 203-225, aldaar p. 203.

⁶ De Middelnederlandse gebedsliteratuur is nog niet volledig in kaart gebracht, maar er zijn wel verschillende studies verschenen die een indruk geven van de grote diversiteit aan gebedsteksten die in gebedenboeken voorkomen. Zie bijvoorbeeld Maria Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*, 4 dln. (Antwerpen; Nijmegen: Standaard; Dekker & Van de Vegt, 1930-1934); K. Chr. J. de Vries, *De Mariaklachten* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1964); G. Achten, ‘Das christliche Gebet im Mittelalter’, in: *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter. Andachts- und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck* (Berlin: Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, 1987), pp. 7-44; J. B. Oosterman, *De gratie van het gebed. Overlevering en functie van Middelnederlandse berijmde gebeden*, 2 dln. (Amsterdam: Prometheus, 1995); José van Aelst, *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso’s Honderd artikelen* (Hilversum: Verloren, 2011); Jan Deschamps en Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België*, 15 dln. (Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 1998-2013).

⁷ Jan Deschamps en Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België*, dl. 15 (Koninklijke Bibliotheek van België, 2013), p. 122, G189c.

vooraangaand aan en tijdens Christus' kruisiging geïntegreerd in de Getijden van het Heilig Kruis, en daarmee in de overweging van Christus' Passie. De invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis is daardoor niet alleen illustratief voor de onderlinge variatie van getijdenboeken, maar geeft ook een beeld van de wijze waarop getijdenboeken met deze 'vervlechting' in de praktijk gebruikt konden worden.

In dit artikel zal ik deze 'vervlechting' aan een analyse onderwerpen en een beeld schetsen van de wijze waarop deze functioneerde in de gebedspraktijk van de laatmiddeleeuwse lezer(s). Voordat ik tot de inhoudelijke analyse overga, zal ik eerst het corpus introduceren. Vervolgens zal ik ingaan op de Middelnederlandse getijdenvertaling van Geert Grote en de algemene structuur schetsen die ten grondslag ligt aan de Getijden van het Heilig Kruis. Aansluitend zal ik mij richten op de Mariagebeden en de invlechting van deze gebeden in de bestaande structuur van de Getijden van het Heilig Kruis. Daarna zal ik mijn aandacht richten op een analyse van de Getijden van het Heilig Kruis met de ingevlochten Mariagebeden in relatie tot de gebedspraktijken van de laatmiddeleeuwse lezer(s). Daarbij zal ik ingaan op 1) de betekenis van de invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis voor de overweging van Christus' Passie en de rol die afbeeldingen daarin speelden, en 2) de wijze waarop de Getijden van het Heilig Kruis met de ingevoegde Mariagebeden in de praktijk gelezen konden worden, al dan niet in combinatie met andere gebedsteksten. In de Appendix is een uitgave van zowel de Korte als de Lange getijden van het Heilig Kruis met de ingevlochten Mariagebeden opgenomen.

INTRODUCTIE VAN HET CORPUS

Aan de basis van dit artikel ligt een voorlopig corpus van 26 handschriften. Dit corpus is voornamelijk samengesteld op basis van gedigitaliseerde collecties en de consultatie van handschriften in bibliotheken. De invoeging van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis zal zeker vaker voorkomen; meer handschriften zullen ongetwijfeld later aan het licht komen. Ook in gedrukte getijdenboeken komt de vervlechting voor, maar in deze bijdrage richt ik mij in de eerste plaats op de handschriftelijke overlevering.⁸

Binnen dit corpus is de reeks Mariagebeden negentien keer in de Lange getijden van het Heilig Kruis ingevlochten, en acht keer in de Korte getijden van het Heilig Kruis. Eén handschrift, dat in 1527 door Stine Dutmers, non in het benedictijner dubbelklooster in Thesinge, is vervaardigd, bevat zowel de Lange

⁸ Dr. Anna Dlabáčová heeft mij erop gewezen dat de invlechting voorkomt in ten minste twee Delftse drukken (1480 en 1484), gedrukt door Jacob Jacobszoon van der Meer, en drie Leidse drukken (1497, 1498 en 1499), verschenen bij Hugo Janszoon van Woerden. In zowel de Delftse als de Leidse drukken zijn de Mariagebeden ingevoegd in de Lange getijden van het Heilig Kruis. De invlechting in de Delftse druk uit 1480 wordt besproken in Anna Dlabáčová, 'Het Delftse Getijdenboek (1480)', in: Bram Caers e.a. (red.), *Trouw aan de tekst. Historische letterkunde in de praktijk* (Hilversum: Verloren, 2024), pp. 107-116, in het bijzonder pp. 112-115.

als de Korte getijden van het Heilig Kruis, beide gecombineerd met dezelfde reeks Mariagebeden.⁹ De handschriften dateren van de vroege vijftiende tot de eerste helft van de zestiende eeuw en zijn – voor zover dat vastgesteld kan worden – afkomstig uit zowel (semi-)religieuze kringen als lekenmilieus. Op basis van het thans bestudeerde corpus lijkt de vervlechting niet specifiek te zijn voor een bepaalde periode; de vervlechting komt voor over de gehele periode waarin de aan Geert Grote toegeschreven Middelnederlandse getijdenvertaling in gebruik is geweest. Ook het gebruikersmilieu lijkt niet bepalend te zijn geweest. Wat betreft de geografische spreiding is het overgrote deel van het corpus in Holland vervaardigd, met Delft en directe omgeving als centrum. Wellicht is het dus niet opmerkelijk dat de gedrukte edities met de ingevlochten Mariagebeden aan het einde van de vijftiende eeuw in Delft en Leiden van de pers kwamen. Een overzicht van het corpus is in tabel I weergegeven.

Tabel I. Overzicht corpus

Invechting Mariagebeden in de Lange getijden van het Heilig Kruis					
Plaats	Instelling	Signatuur	Folia	Lokalisering	Datering
Antwerpen	Museum Plantin-Moretus	M. 14.12	68r-88v	Delft	1490-1500
Berlijn	Staatsbibliotheek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz	Germ. Oct. 6	13r-41r	Delft	1470-1480
Brugge	Stadsbibliotheek	Ms. 674	84r-115r	Delft; Haarlem	1470-1480; 1460-1470
Brussel	Koninklijke Bibliotheek van België	11223	13r-43r	Zuid-Holland; Duits-Nederlandse grensstreek	1425-1450
Brussel	Koninklijke Bibliotheek van België	II 6402	53v-87r	Zuid-Holland	1450-1500

⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. 2636, f. 183r: *Dit boec is geeyndiget in dat jaer ons heren dusent vijf hondert ende soeven ende twintich op sunte Andreus avent gescreven van suster Stine Dutmers nunne to Tesinge voer teersame joffer ende vrouwe Clare [...]*. Het handschrift is ergens vóór 2008 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek ontvreemd. Om identificatie te voorkomen, is na de diefstal onder meer het colofon weggeradeerd en is het boek opnieuw ingebonden. Het handschrift werd teruggevonden toen het te koop werd aangeboden via het Londense veilinghuis Christie's. Inmiddels bevindt het gehavende handschrift zich weer in de Universiteitsbibliotheek van Gent. Zie Elvira Ambrosius, 'Het verloren colofon van Stine Dutmers', *Stad & Lande* 28, 4 (2019), pp. 3-7, aldaar p. 5. Een foto van het colofon is te vinden in Egge Knol, Jos M. M. Hermans en Matthijs Dribergen (red.), *Hel en hemel. De Middeleeuwen in het Noorden. Tentoonstellingscatalogus Groninger Museum, 13 april-2 september 2001* (Groningen: Groninger Museum, 2001), p. 194.

Invlechting Mariagebeden in de Lange getijden van het Heilig Kruis

Plaats	Instelling	Signatuur	Folia	Lokalisering	Datering
Brussel	Koninklijke Bibliotheek van België	IV 930	86r-110v	Delft?	1490-1500
Brussel	Koninklijke Bibliotheek van België	IV 1000	102r-129v	Noord-Holland/ Utrecht	Ca. 1450
Darmstadt	Hessische Landes- und Hochschul- bibliothek	Hs. 1964	96r-123r	Delft	Ca. 1475
Den Haag	Koninklijke Bibliotheek	135 E 12	55r-76v	Leiden	1490-1500
Den Haag	Huis van het boek	MMW 10 F 20	52r-71v	Leiden	1475-1490
Den Haag	Huis van het boek	MMW 10 F 50	92r-120r	Utrecht	Ca. 1460
Deventer	Athenaeum- bibliotheek	2000 D 23 KL	79r-108v	Noord-Holland/ Utrecht	1425-1450
Gent	Universiteits- bibliotheek	Hs. 2363	69r-96v	Noord-Holland	1450-1500
Gent	Universiteits- bibliotheek	Hs. 2636	89r-113v	Thesinge	1527
Leeds	University Library	BC MS 7	61r-85r	Delft	1490; 1500-1510
Leiden	Universitaire Bibliotheken	LTK 293	200r-232v	Zuid-Holland	1425-1450
München	Bayerische Staatsbibliothek	Cgm 76	44r-66r	Leiden	1480-1490
Parijs	Bibliothèque Mazarine	Ms 500	57r-64v; 74r-103v	Zuid-Holland	Ca. 1440
Rotterdam	Bibliotheek Rotterdam	96 E 11	72r-100r	Zuid-Holland	1475-1500

Invlechting Mariagebeden in de Korte getijden van het Heilig Kruis

Plaats	Instelling	Signatuur	Folia	Lokalisering	Datering
Brussel	Koninklijke Bibliotheek van België	12079	13r-20r	Rugge	1503-1525

Invlechting Mariagebeden in de Korte getijden van het Heilig Kruis					
Plaats	Instelling	Signatuur	Folia	Lokalisering	Datering
Brussel	Koninklijke Bibliotheek van België	12080	45r-54v	Delft	1450-1475
Cambridge	Trinity College	B.1.46	55r-63v	Delft	1470-1490
Enschede	Rijksmuseum Twenthe	Inv. 291	45r-55v	Delft	1474-1480
Gent	Universiteitsbibliotheek	Hs. 2636	46r-53r	Thesinge	1527
Londen	Victoria & Albert Museum	MSL/1854/07-04	63r-76v	Holland	1470-1480
Oxford	Bodleian Library	Douce 243	33r-41v	Delft	1450-1475
Rostock	Universitätsbibliothek	Mss. theol. 24	223-253	Utrecht	1440-1450

GETIJDEN VAN HET HEILIG KRUIS: ONTSTAANSCONTEXT EN STRUCTUUR

In de loop van de dertiende eeuw vond de gewoonte binnen religieuze kringen om op vaste momenten van de dag te bidden, zijn weg naar het getijdenboek. Dit gebedenboek vond in vereenvoudigde vorm aansluiting bij het liturgisch getijdengebed, het *officium divinum*, dat op acht verschillende momenten van de dag ('getijden') werd gereciteerd.¹⁰ Deze dagelijkse gebedscyclus begon om middernacht met de metten, gevolgd door de lauden bij zonsopkomst. Overdag werden vier getijden gebeden: de priem om zes uur, de terts om negen uur, de sext om twaalf uur en de noon om drie uur. De dag werd afgesloten met de vespers bij zonsondergang en de complete, het avondgebed, bij het vallen van de nacht. In de praktijk werden sommige gebedsuren, zoals de metten en lauden, ook wel samengevoegd of verschoven, al naargelang het daadwerkelijke dagritme of de tijd van het jaar. Het getijdenboek kende in zowel (semi)religieuze kringen als onder leken een grote verspreiding en voorzag in de groeiende behoefte om vorm te geven aan het persoonlijk gebedsleven.¹¹

¹⁰ Voor een introductie op en een overzicht van de structuur van het Latijnse getijdengebed, zie Lila Collamore, 'Prelude: Charting the Divine Office', in: Rebecca A. Baltzer en Margot E. Fassler (red.), *The Divine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiography* (Oxford: Oxford University Press, 2000), pp. 3-12.

¹¹ Zie voor de ontwikkeling van het Latijnse getijdenboek Roger S. Wieck, 'Prayer for the People: The Book of Hours', in: Roy Hammerling (red.), *A History of Prayer* (Leiden: Brill, 2008), pp. 389-416. Zie voor de ontstaansgeschiedenis van het (Noordnederlandse) getijdenboek uit het liturgisch getijdengebed Rudolf van Dijk en Frank van der Pol, 'Het getijdenboek van het Agnietenconvent te Kampen', *Trajecta* 7, 2 (1998), pp. 111-133, aldaar pp. 113-121.

Hoewel er wel getijdenvertalingen in verschillende volkstalen ontstonden, bleef met uitzondering van de noordelijke Nederlanden het Latijn de norm. In het Nederlandse taalgebied kende de Middelnederlandse vertaling die Geert Grote (1340-1384) omstreeks 1383 zou hebben vervaardigd de grootste verspreiding en zou tot ver in de zestiende eeuw in gebruik blijven.¹² Naar algemeen wordt aangenomen, bestaat deze vertaling uit een kalender, de Getijden van de Heilige Maagd, de Getijden van de Heilige Geest (waar een lange en korte versie van circuleerden), de Korte getijden van het Heilig Kruis, de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, de Lange getijden van het Heilig Kruis, de zeven Boetepsalmen, de Litanie van Alle Heiligen en de Dodenvigilie. Deze komen echter al dan niet en in wisselende volgorde in getijdenboeken voor en gaan vaak samen met een grote verscheidenheid aan andere gebeden en devotionele oefeningen.¹³

De getijdenteksten – de Getijden van de Heilige Maagd, de Heilige Geest, het Heilig Kruis en de Eeuwige Wijsheid – zijn onderverdeeld in de gebedsuren waarop van oudsher het liturgisch getijdengebed werd gebeden. Aan de getijdenteksten ligt een gelijkaardige structuur ten grondslag, die gebaseerd is op het getijdengebed. De getijdenteksten zijn alle op eenzelfde wijze opgebouwd uit diverse tekstuele elementen, hoewel de omvang, opbouw en inhoud van de

¹² Er bestonden ook andere, oudere Middelnederlandse getijdenvertalingen, maar die hebben geen grote verspreiding gekend. Zie Youri Desplenter, 'De oudste Mariagetijden in het Nederlands', *Ons Geestelijk Erf* 91, 1-2 (2021), pp. 43-108; James H. Marrow, 'Notes on the Liturgical "Use" of the Hours of the Virgin in the Low Countries', in: Jos Biemans e.a. (red.), *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek* (Zutphen: Walburg Pers, 2007), pp. 279-294; Jan Deschamps, 'Een zeldzaam afschrift van een Middelnederlands getijdenboek, in de 14de eeuw in West-Vlaanderen ontstaan', *Archief- en Bibliotheekwezen van België* 68 (1997), pp. 215-223. Zie ook: Thom Mertens, 'Praying in the Vernacular: Middle Dutch Imitative Forms of the Divine Office from the 1370s to 1520s', in: Virginia Blanton, Veronica O'Mara en Patricia Stoop (red.), *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Hull Dialogue* (Turnhout: Brepols, 2013), pp. 133-146.

¹³ Van Dijk, 'Het getijdenboek van Geert Grote'; Van Dijk, 'Methodologische kanttekeningen'; Helen C. Wüstefeld en Anne S. Korteweg, *Sleutel tot licht. Getijdenboeken in de Bibliotheca Philosophica Hermetica* (Amsterdam: In de Pelikaan, 2009); Youri Desplenter, *Al aertrijc segt lofsanc. Middelnederlandse vertalingen van Latijnse hymnen en sequensen* (Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2008), dl. 1, pp. 161-225; Youri Desplenter, 'Het getijdengebed in het Nederlands', in: Anna Dlabáčová e.a. (red.), *De moderne devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen* (Zwolle: WBOOKS, 2018), pp. 92-95. De Middelnederlandse getijdenvertaling onderscheidde zich van het Latijnse getijdenboek door de toevoeging van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, een vertaling van de *Cursus de Aeterna Sapientia* van de Duitse dominicaan en mysticus Henricus Suso (1295-1366). Deze getijden zijn uitgegeven door A. G. Weiler (red.), *Getijden van de Eeuwige Wijsheid naar de vertaling van Geert Grote* (Baarn: Ambo, 1984). De Getijden van de Heilige Geest zijn in principe in zeven gebedsuren onderverdeeld – de metten en lauden zijn samengevoegd. Er circuleerde echter ook een lange versie, die uit de gebruikelijke acht gebedsuren bestaat. Tussen de lange en korte versie van de Getijden van de Heilige Geest wordt weinig onderscheid gemaakt. De aard van de verschillen wordt besproken in A. J. Geurts (red.), *Moderne devotie, figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote, 1384-1984. Catalogus* (Nijmegen: Katholieke Universiteit, 1984), pp. 101-103; Lydia Wierda, *De Sarijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (Zwolle: Waanders, 1995), p. 49.

gebedsuren van elkaar verschillen.¹⁴ Ieder gebedsuur begint met een openingsvers, dat uit enkele (psalm)verzen (versikels) bestaat, en een trinitarische doxologie (lofprijzing). De metten kennen bovendien een *invitatorium*, dat bij aanvang van het dagelijks getijdengebed wordt gebeden. Het *invitatorium* bestaat uit een openingspsalm (psalm 94) en een antifoon die herhaaldelijk met de openingspsalm is verweven. De kern van ieder uur wordt gevormd door een wisselend aantal psalmen, die door een antifoon, een vers of kort gezang, worden ingeleid en/of afgesloten. Hierna volgt een Schriftlezing (kapittel of les) die op de metten na, die drie langere lezingen bevatten, uit enkele korte Bijbelverzen bestaat. De Schriftlezing wordt afgesloten door een beurtzang (*responsorium*), die uit twee elementen is opgebouwd: een respons (antwoordvers) en een thematisch gekozen vers. Ieder uur kent bovendien een hymne of lofzang. De lauden, vespers en completeen bevatten daarnaast een kantieek, een lofzang ontleend aan het Nieuwe Testament: het *Benedictus* (Lofzang van Zacharias) in het ochtendgebed, het *Magnificat* (Lofzang van Maria) in de vespers en het *Nunc dimittis* (Lofzang van Simeon) in de completeen. Elk gebedsuur eindigt met een afsluitend gebed (collecte) en een of meer slotverzen, zoals het psalmvers *Domine exaudi* ('Heer, verhoor mijn gebed') en een zegening (*benedictio*). De metten vormen hierop een uitzondering en worden afgesloten met de oudchristelijke lofzang *Te Deum*. De psalmen, hymnen, Schriftlezingen en collecte worden evenals de antifonen, responsoria en verzen bepaald door het onderwerp van de getijdentekst.¹⁵

De structuur van de Lange getijden van het Heilig Kruis komt in grote lijnen overeen met de algemene opbouw zoals die hierboven is geschetst, terwijl de Korte getijden van het Heilig Kruis minder omvangrijk zijn en uit minder elementen bestaan (zie tabel II).¹⁶ De Lange getijden van het Heilig Kruis, die gebaseerd zijn op het *Officium de Passione Domini* van Bonaventura (1221-1274), bestaan

¹⁴ De getijdenteksten volgen min of meer de structuur van de Latijnse teksten waarop ze gebaseerd zijn, maar de opbouw en inhoud van de gebedsuren wijkt op bepaalde punten van het Latijn af. De structuur van verschillende getijdenteksten en Geert Grotes vertaalpraktijk worden besproken in F. Gorissen, 'Das Stundenbuch im rheinischen Niederland', *Studien zur klevischen Musik- und Liturgiegeschichte* 75 (1968), pp. 63-109. Recente inzichten in Grotes rol in de samenstelling van de Mariagetijden en de Dodenvigilie zijn te vinden in Anne S. Korteweg, 'Books of Hours from the Northern Netherlands Reconsidered: The Uses of Utrecht and Windesheim and Geert Grote's Role as a Translator', in: Sandra Hindman en James H. Marrow (red.), *Books of Hours Reconsidered* (London: Harvey Miller Publishers, 2013), pp. 235-261. Zie voor een overzicht van de structuur van de aan Geert Grote toegeschreven getijdenvertaling Wierda, *De Sarijs-handschriften*, pp. 188-190. Een overzicht van de structuur van Latijnse getijdenteksten is te vinden in Roger S. Wieck, *Time Sanctified: The Book of Hours in Medieval Art and Life* (New York: George Braziller, 1988), pp. 157-167.

¹⁵ Van Dijk, 'Methodologische kanttekeningen', p. 211; Wierda, *De Sarijs-handschriften*, pp. 48-49; J. Hermans, *Het getijdengebed. Liturgie en spiritualiteit van het getijdenboek* (Oegstgeest/Brugge: Colomba, 1995), pp. 85-144.

¹⁶ De Lange en Korte getijden van het Heilig Kruis zijn in grote lijnen beschreven in W. Moll, *Geert Groote's Dietsche vertalingen* (Amsterdam: Müller, 1880), pp. 18-23. Zie ook Rafaël Debevere, 'Middel Nederlands getijdenboek gevonden te Belle in Frans-Vlaanderen', *Ons Erfdeel* 11, 3 (1968), pp. 103-113, aldaar pp. 105-107.

uit de gebruikelijke acht gebedsuren en bevatten alle elementen waaruit een getijdentekst gewoonlijk is opgebouwd.¹⁷ De Middelnederlandse vertaling van de Lange getijden van het Heilig Kruis vangt aan met een kort inleidend gebed tot Christus, voorafgaand aan het gebruikelijke openingsvers van de metten.¹⁸ Het lijden van Christus vormt de rode raad in de hymnen, antifonen, psalmen en lezingen, en sluiten in meer of mindere mate aan bij het Bijbelse passieverhaal, dat over de collecten is verspreid. De metten eindigen, zoals gebruikelijk, met het *Te Deum* en bevatten geen collecte. De slotgebeden van de gebedsuren die volgen, zijn achtereenvolgens gericht op de gevangenneming (lauden), de voor geleiding bij Pilatus (priem), de kruisdraging (ters), de kruisiging (sext), Christus' dood aan het kruis (noon), de kruisafneming (vespers) en de graflegging (completen). Van de Lange getijden van het Heilig Kruis waren verschillende varianten in omloop. Naast het inleidende gebed, dat ook geheel kan ontbreken, kunnen voornamelijk de psalmvertalingen en de tekst van de collecte afwijken.¹⁹

De Korte getijden van het Heilig Kruis bestaan uit zeven in plaats van acht gebedsuren – de metten en lauden zijn samengevoegd – met elk een gelijkaardige structuur. Ieder uur bestaat uit enkele openingsverzen, een antifoön, een hymne, een versikel en een collecte – psalmen, lezingen en kanticen komen niet voor. Elk uur bevat een naar het Middelnederlands vertaalde strofe uit de Latijnse hymne *Patris sapientia, veritas divina*, die het lijden en sterven van Christus verhaalt.²⁰ In de metten staat de gevangenneming centraal, in de priem de voor geleiding bij Pilatus, in de ters de doornenkroning en de kruisdraging, in de sext de kruisiging, in de noon Christus' dood aan het kruis, in de vespers de kruisafneming

¹⁷ Van Aelst, *Vruchten van de Passie*, p. 26. Voor verschillen tussen Grotes Middelnederlandse vertaling en het *Officium de Passione Domini*, zie Debevere, 'Middelnederlands getijdenboek gevonden te Belle', pp. 105-106.

¹⁸ Margriet Hülsman, 'Zoeksleutels voor de lokalisering van Middelnederlandse getijdenboeken. Enkele opmerkelijke verschillen in de Lange Kruisgetijden', in: Jos Biemans e.a. (red.), *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek* (Zutphen: Walburg Pers, 2007), pp. 183-190.

¹⁹ Zie voor varianten van het inleidende gebed en enkele andere verschillen in de Lange getijden van het Heilig Kruis Hülsman, 'Zoeksleutels'. Verschillende psalmvertalingen in de Lange getijden van het Heilig Kruis zijn naast elkaar uitgegeven in Van Wijk, *Het Getijdenboek van Geert Grote*, pp. 113-138. Er waren verschillende varianten van de Lange getijden van het Heilig Kruis in omloop met collecten die afwijken van de editie van Van Wijk. Zo circuleerde er een variant waarin de collecten van de priem, ters, sext en vespers gelijk zijn aan de per uur verschillende collecten die ook in de Korte getijden van het Heilig Kruis voorkomen, terwijl de tekst van deCompleten geheel afwijkt. Deze variant – waarvan het inleidende gebed kan verschillen – is bijvoorbeeld afgeschreven in Londen, Victoria & Albert Museum, MSL/1858/6506 (f. 45r-63v) en in Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15085 (f. 43r-61r), en komt ook voor in combinatie met de ingevlochten Mariagebeden (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M. 14.12; Brugge, Stadsbibliotheek, Ms. 674; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 11223; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, II 6402, Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, IV 930; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, IV 1000; Den Haag, Huis van het boek, MMW 10 F 50; Deventer, Athenaeumbibliotheek, 2000 D 23 KL; Leiden, Universitaire Bibliotheken, LTK 293; Parijs, Bibliothèque Mazarine, Ms 500; Rotterdam, Bibliotheek Rotterdam, 96 E 11).

²⁰ Clemens Blume en Guido M. Dreves (red.), *Analecta hymnica medii aevi*, dl. 30 (Leipzig: O. R. Reisland, 1898), pp. 32-35.

en in de completen de graflegging. De antifonen die aan de hymnen voorafgaan zijn voor ieder uur hetzelfde, evenals de versikels die erop volgen.

Van de Korte getijden van het Heilig Kruis circuleerden twee veelvoorkomende varianten: een waarbij ieder gebedsuur met dezelfde ‘standaardcollecte’ afsluit, en een waarbij elk gebedsuur eindigt met een andere collecte. Met uitzondering van de completen, die de standaardcollecte bevatten, sluiten deze slotgebeden inhoudelijk aan bij het verhaalde in de hymne van het betreffende gebedsuur.²¹ In de noon, bijvoorbeeld, refereert de hymne aan Christus’ laatste woorden aan het kruis en het moment waarop hij stierf: *Toe noene tijt riep Jhesus hely hely. Waerom hi soe achter ghelaten ware. Sijn siele beval hi den vader. Hi uutgaf sinen gheist. Die ridder mit enen spere doerstac des heren sijde. Die eerde bevede doe. Ende die sonne verdonkerde.*²² Terwijl de standaardcollecte, die in ieder gebedsuur terugkeert, meer algemeen van aard is (links), sluit de ‘afwijkende’ collecte van de noon (rechts) aan bij de hymne:

Collecte.

Here Jhesu Criste des levendighen gods soen sette dine pine dijn cruce ende dinen doet tusschen dijn gherichte ende mine siele nu op dese tijt ende in der tijt dat mine siele van den lichame scheiden sal. Ende ghif lieve here ghenade ende barmherticheit den levendighen. Ende die ewighe ruste den ghelovighen die begraven sijn. Vrede ende eendrachticheit der heiligher kerken. Ende ons armen sundaren leven ende blijscap ewelike. Die leves ende regniers een god ewelike sonder eynde. Amen.²³

Collect.

Heer Jhesu Criste des levenden gods zoen die om ons inden cruce storves ende dijn gebenedide side ghesteken wort mit enen speer daer uut ran dijn duerbaer bloet om onse verlossinghe. Ghif ons om die glorien dijns naems in dien selven bloede al onsen hoop te setten ende vander vruchten dijns bloets altoes te verbliden. Die leves ende regneers een god eweliken sonder eynde. Amen.²⁴

Aan zowel de Lange als Korte getijden van het Heilig Kruis – evenals aan andere getijdenteksten – ligt dus een min of meer vaste structuur ten grondslag die uit losse elementen is opgebouwd, maar binnen de bestaande structuur was variatie mogelijk. Het compilatieve karakter van getijdenteksten bood een zekere ‘flexibiliteit’: doordat getijdenteksten uit afzonderlijke tekstuele elementen waren

²¹ De ‘afwijkende’ collecte komen ook voor in de uitgave van de Korte getijden van het Heilig Kruis in Luc Indestege, *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw herkomstig uit het voormalig klooster Sint-Hieronymusdal te Sint-Truiden* (Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, 1961), pp. 18-21. Zie ook Dlabáčová, ‘Het Delftse Getijdenboek’, p. 114.

²² Van Wijk, *Het Getijdenboek van Geert Grote*, p. 90. De transcriptie is volgens de principes in noot 2 door mij aangepast.

²³ Van Wijk, *Het Getijdenboek van Geert Grote*, p. 90. De transcriptie is volgens de principes in noot 2 door mij aangepast.

²⁴ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 51r-51v. Vgl. Indestege, *Een Diets gebedenboek*, p. 20.

samengesteld, konden deze in principe verwisseld, aangepast, weggelaten of ingevoegd worden.²⁵ Hierdoor konden ook de Mariagebeden in de bestaande structuur van de Getijden van het Heilig Kruis geïntegreerd worden. In alle handschriften binnen het bestudeerde corpus zijn de Mariagebeden aan het einde van ieder gebedsuur, na de collecte, ingevoegd en deze zijn net als de meeste andere tekstuele elementen met een afzonderlijke rubriek aangegeven. Het begin van elk Mariagebed wordt evenals de hymnes, psalmen, kapittels en collecten geaccentueerd door een tweeregelige initiaal en eventuele randversiering, beide in een stijl die overeenkomt met die van de andere tekstuele elementen. Door de wijze waarop de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis werden geïntegreerd, werden beide dus als het ware met elkaar ‘vervlochten’.

Tabel II. Overzicht van de opbouw van de Getijden van het Heilig Kruis

Lange getijden van het Heilig Kruis	Korte getijden van het Heilig Kruis
<u>Proloog</u>	
<u>Metten</u>	<u>Alle gebedsuren</u>
• Opening • Invitatorium, gevolgd door psalm 94 • Hymne • Psalm met antifoon en versikel • Profetie met respons en vers • Drie lezingen, elk met respons en vers • Lofzang (<i>Te Deum</i>)	• Opening • Antifoon • Hymne • Versikel • Collecte
<u>Lauden</u>	
• Opening • Psalm met antifoon • Hymne • Kapittel met versikel • Lofzang van Zacharias met antifoon • Collecte	
<u>Priem, terts, sext en noon</u>	
• Opening • Hymne • Psalm met antifoon • Kapittel met respons, vers en versikel • Collecte	

²⁵ Zie over het compilatieve karakter van getijdenteksten Stefan Matter, *Tagzeitentexte des Mittelalters: Untersuchungen und Texte zur deutschen Gebetbuchliteratur* (De Gruyter, 2021), pp. 33-34; Dominique Stutzmann en Louis Chevalier, ‘Books of Hours as Codified Compilations of Compilations: Textual Networks and Hybridization of Uses in the Low Countries’, *Journal of Historical Network Research* 9 (2023), pp. 130-183, aldaar 132-135.

Lange getijden van het Heilig Kruis	Korte getijden van het Heilig Kruis
<u>Vespers</u> • Opening • Psalm met antifoon • Hymne • Kapittel met versikel • Lofzang van Maria met antifoon • Collecte <u>Completen</u> • Opening • Psalm met antifoon • Hymne • Kapittel met versikel • Lofzang van Simeon met antifoon • Collecte	

MARIAGEBEDEN: HERKOMST EN INVLECHTING IN DE GETIJDEN VAN HET HEILIG KRUIS

De Mariagebeden, die in verschillende varianten van de Korte en Lange getijden van het Heilig Kruis zijn ingevlochten, vinden hun oorsprong in de Latijnse traditie. Mogelijk zijn de gebeden in de tweede helft van de dertiende of de veertiende eeuw tot stand gekomen. De Mariagebeden circuleerden als zelfstandige tekst, alsook in combinatie met andere gebedsteksten, zoals het *Officium de compassione beatæ Mariæ virginis* van pseudo-Bonaventura. Door het voorkomen van de Mariagebeden in het *Officium de compassione beatæ Mariæ virginis* worden de gebeden ook wel met Bonaventura in verband gebracht.²⁶ In hun beschrijving van de Middelnederlandse handschriften in de Koninklijke Bibliotheek van België vermelden Deschamps en Mulder eveneens dat de Mariagebeden uit het *Officium de compassione beatæ Mariæ virginis* afkomstig zijn. Zij baseren zich op de editie van (pseudo-)Bonaventura's werken door A.C. Peltier, maar gaan voorbij aan het feit dat de Latijnse Mariagebeden ook als zelfstandige tekst in omloop waren.²⁷ Volgens André Wilmart zijn de Mariagebeden echter niet in de context van het *Officium de compassione beatæ Mariæ virginis* ontstaan. Op basis van de door hem bestudeerde handschriften, waarin de gebedstekst wordt toegeschreven aan de pausen Innocentius IV (1243-1254) en Clemens IV (1265-1268), vermoedt Wilmart dat de Mariagebeden in eerste instantie als

²⁶ A. C. Peltier (red.), *S.R.E. Cardinalis S. Bonaventuræ [...] opera omnia*, dl. XIV (Paris: Ludovicus Vives, 1868), pp. 226-231. Zie ook Eliška Kubartová Poláčková, *Medieval Laments of the Virgin Mary: Text, Music, Performance, and Genre Liminality* (Leeds: Arc Humanities Press, 2023), pp. 81-82; 166.

²⁷ Deschamps en Mulder, *Inventaris*, dl. 15, p. 122.

zelfstandige tekst circuleerden en pas later in teksten zoals het *Officium de compassione beatae Mariae virginis* zijn ingevoegd.²⁸

De Middelnederlandse vertaling van de Mariagebeden circuleerde eveneens als zelfstandige tekst, afzonderlijk van de Getijden van het Heilig Kruis. In handschriften waarin de tekst is overgeleverd, daterend vanaf het begin van de vijftiende eeuw, wordt deze vaak aangeduid als *corte getidekens* van Maria's *rouwe* of *liden*. De gebeden zijn onderverdeeld in de zeven gebedsuren (de metten en lauden zijn samengevoegd), die doorgaans boven ieder gebed staan aangegeven, soms voorafgegaan door een inleidend gebed tot Christus.²⁹ Daarnaast komen de Mariagebeden voor in combinatie met andere gebedsteksten die naar de liturgische gebedsuren zijn ingedeeld. De Mariagebeden zijn bijvoorbeeld in een gebedenboek uit 1481, in bezit van de Leidse stadssecretaris Jan Philipszoon, vervlochten met de Middelnederlandse vertaling van de Latijnse hymne *Matutino tempore Mariae nuntiatur*.³⁰ De Mariagebeden zijn soms ook ingevoegd in *Een ynnich ghetidekyn vander passien ons heren Jhesu Cristi* (gestandaardiseerde titel naar de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta), een devotionele oefening rond het lijden van Christus.³¹ In zowel het Latijn als het Middelnederlands kwamen de Mariagebeden in verschillende tekstuele contexten voor; de invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis staat dus niet op zichzelf.³²

²⁸ André Wilmart, *Auteurs spirituels et textes dévots du Moyen Âge latin. Études d'histoire littéraire* (Paris: Bloud et Gay, 1932), p. 514 en verder, met een uitgave van de Mariagebeden (als zelfstandige tekst) op pp. 522-526. Tijdens mijn onderzoek ben ik een handschrift tegengekomen waarin de Latijnse Mariagebeden zijn gecombineerd met een reeks Passiegebeden, verdeeld over de zeven liturgische gebedsuren (Cologne, Fondation Martin Bodmer, Cod. Bodmer 19, f. 60r-66v). In dit handschrift, dat in 1480 in het cisterciënzer klooster van Maulbronn is vervaardigd, is de tekst toegeschreven aan de paus Clemens IV.

²⁹ De Middelnederlandse zelfstandige tekst komt voor in het gebedenboek dat is uitgegeven in Indestege, *Een Diets gebedenboek*, pp. 229-231. De tekst is daarnaast overgeleverd in onder meer Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, II 3638 (f. 117r-121r); Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 11059 (f. 77r-83r); Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 133 D 6 (f. 105r-109v); Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. 1329 (f. 28v-31v); Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. 1430 (f. 26v-30v); Londen, British Library, Add. MS 20859 (f. 50r-56r); Londen, Victoria & Albert Museum, Reid 33 (f. 48v-51r); Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH 43 (f. 95r-100v; met inleidend gebed tot Christus); Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH 52 (f. 96v-100v; met inleidend gebed tot Christus); Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH 56 (f. 150r-156r); Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH 58 (f. 49v-52v); Manchester, John Rylands Library, Dutch MS 16 (f. 62r-66r).

³⁰ Leiden, Universitaire Bibliotheken, BPL 2782, f. 49v-51v. Zie over dit handschrift van Jan Philipszoon Anna Dlabáčová, Irene Van Eldere en Susanne de Jong, 'Het heil, het leven en de dag. De tijd in Middelnederlandse gebedenboeken', *De Boekenwereld* 40, 4 (2024), pp. 10-15, daar p. 11, noot 6 en verwijzingen aldaar.

³¹ Dit is bijvoorbeeld het geval in de handschriften Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Germ. Oct. 648, f. 68v-79v en Leiden, Universitaire Bibliotheken, LTK 2220, f. 87r-97r. Zie over *Een ynnich ghetidekyn vander passien ons heren Jhesu Cristi* Maria Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*, dl. I (Antwerpen; Nijmegen: Standaard; Dekker & Van de Vegt, 1930), pp. 151-153.

³² Het invlechten van Maria's lijden in de Getijden van het Heilig Kruis lijkt een bredere Europese trend te zijn, afgaande op een rubriek in een Spaans handschrift voorafgaand aan de Getijden

De Mariagebeden zijn gericht op de *seven anxten die onse lieve vrouwe Maria leet inden doghen* [lijden] *hoers ghebenediden kindes opten Gueden Vridach*.³³ Ieder gebed, dat rechtstreeks tot Maria gericht is, stelt Maria's *anxten* (benauwenssen) centraal, terwijl ze aanschouwt hoe haar zoon wordt gegeteld, gekruisigd, aan het kruis sterft en uiteindelijk in het graf wordt gelegd. In elk gebed doet de lezer vervolgens een beroep op Maria's bijstand, waarbij deze zich als het ware 'deelgenoot' maakt van zowel Maria's als Christus' leed. Zo bidt de lezer in de priem om berouw en *bitter tranen* voor zijn of haar zonden, vergelijkbaar met de tranen die Maria vergoot toen ze zag dat haar zoon werd gemarteld; in de sext bidt de lezer dat zijn of haar ziel doorstoken mag worden door hetzelfde zwaard dat Maria's ziel doorboorde bij het zien van haar aan het kruis genagelde zoon, om zo de *bloedige wonden* van de zonden uit zijn of haar hart te verdrijven.³⁴ Ieder gebed eindigt, ten slotte, met een verzoek om Maria's voorbede of nabijheid, als brug tussen hemel en aarde.³⁵

Door de invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis, werden twee gebedsteksten die in beginsel afzonderlijk van elkaar functioneerden, met elkaar gecombineerd. In handschriften waarin beide met elkaar zijn vervlochten, sluiten de Mariagebeden, die na de collecte zijn ingevoegd, nauw aan bij de passage uit Christus' lijdensverhaal die in elk specifiek gebedsuur van de Getijden van het Heilig Kruis aan de orde komt (zie tabel III).³⁶

Tabel III. Overzicht onderwerpen van de Getijden van het Heilig Kruis en de Mariagebeden

	Getijden van het Heilig Kruis	Mariagebeden
Metten/Lauden	Gevangenneming	Maria's benaauwenis bij het horen over de gevangenneming van Christus
Priem	Voorgeleiding bij Pilatus	Maria's tranen bij het aanschouwen van de terechtstelling en geseling van Christus
Terts	(Doornenkroning en) Kruisdraging	Maria's pijn bij het horen en zien van Christus' veroordeling tot de kruisdood
Sext	Kruisiging	Maria's hartzeer bij het zien van de aan het kruis genagelde Christus

van het Heilig Kruis: *Tota persona qui diga aquestes VII oracions les quales papa Clement a hordona per comemoracion de VII dolors les quals sostench Madona sancta Maria en la passion del su fil per cascuna ha xl dies de pardon*. Het hoeft hier niet om dezelfde Mariagebeden te gaan als die in dit artikel centraal staan. Zie: Blume en Dreves (red.), *Analecta hymnica medii aevi*, dl. 30, p. 34.

³³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, II 3638, f. 117r: *Soe wie dat dese seven na screven bedinge spreect die ghemaect sijn in ghehuechnisse der seven anxten die onse lieve vrouwe Maria leet inden doghen hoers ghebenediden kindes opten Gueden Vridach dien ghevet die paeus Clemens voer elke bedinghe viertich dagen oflaets*.

³⁴ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 47v en 50v.

³⁵ Vgl. Kubartová Poláčková, *Medieval Laments of the Virgin Mary*, p. 166.

³⁶ Vgl. Wilmart, *Auteurs spirituels et textes dévots du Moyen Âge latin*, p. 518.

	Getijden van het Heilig Kruis	Mariagebeden
Noon	Kruisdood	Maria's kwellingen bij het kruis en als Christus sterft
Vespers	Kruisafneming	Maria's gejammer bij het dode lichaam van haar zoon na de kruisafneming
Completen	Graflegging	Maria's verdriet bij de graflegging van Christus

In handschriften waarin de Mariagebeden zijn ingevoegd in de Lange getijden van het Heilig Kruis, sluit ieder Mariagebed direct aan op het verhaalde in de collecte, die elk een gedeelte van het Bijbelse Passieverhaal bevat, corresponderend met dat specifieke gebedsuur. In de lauden, bijvoorbeeld, staat Christus' gevangenneming centraal en refereert de collecte – die in sommige handschriften uitgebreider is – aan het moment waarop Christus wordt verraden, gevangengenomen, in zijn gezicht geslagen en bespogen:

Collect.

Heer Jhesu Criste levende gods soon die te metten tijt om der menschen salicheit woutste ghevanghen worden verraden gheslaghen bi dinen soeten kinnebacken ende bespoghen. Wi bidden di ghif ons versmadenisse ende laster om die glorie dijns heiligen naems blideliken te ontfaen ende also te ghedenken een stadighe memorie dijns lidens op dat wi salichliken moghen waerdich worden te comen totter glorien dijnre verrisenisse. Die leves ende regneerste mit gode den vader in enicheit des heiligen gheests een god ewelike sonder eynde amen.³⁷

Collecta.

Heer Jhesu Criste des levenden gods soon die te metten tide stondes ghebonden voer den biscop der joden, vanden wreden knechte ontgingeste den kinnebacslach ende lietste di ghevanghen ende ghebonden leiden totten anderen biscop ende alle die nacht doechdestu veel lasters ende verdriets, ende du hoordeste Pieter di lochenen, ende saechsten ontfermeliken aen mit dinen oghen so dat hi weende. Wi bidden di ghenadighe heer sie an ons onsalighe sondaren mitten ogen dijnre ontfermherticheit, ende doet onse sonden so volcomelic bewenen, dat wi gracie ende glorie voer di mogen vercrighen die leves ende regniers mit gode den vader in enicheit des heiligen gheests een god in ewicheden. Amen.³⁸

Het Mariagebed, dat op de collecte volgt, beschrijft vervolgens Maria's benauwenis (*anxtelike versuchten*) als zij hoort dat haar zoon gevangen is genomen en is overgeleverd in de wrede handen van zijn tegenstanders:

³⁷ Deventer, Athenaeumbibliotheek, 2000 D 23 KL, f. 89v-90r.

³⁸ Leeds, University Library, BC MS 7, f. 69r-69v. Deze collecte komt ook voor in Den Haag, Huis van het Boek, MMW 10 F 20; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 135 E 12; München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 76; Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. 2636. Ook in de gedrukte getijdenboeken uit Delft en Leiden verschijnt deze collecte.

Oracio.

O alre heilichste moeder ende maecht Maria om dat anxtelike versuchten daer dijn herte of bevede doe du vernaemste dat dijn enighe soon Jhesus Cristus vanden quadien was ghevanghen ende ghebonden ende mit verradenisse gegheven den swaren tormenten. Helpe mi dat mijn herte van minen sonden moet worden vervaert ende beroert tot ghewarighen rouwe op dat ic in die ure mijnre doot totten toecoemst des viants mi niet en dar vervaren noch overmids wroeghinghe mijnre consciencien teghen dat aenschijn des anxteliken rechters en moet beven, mer dat ic sijn vriendelike aenschijn moet bescouwen ende mit hem ontsprekelike ende sonder eynde verbliden, amen. Heer hoer mijn ghebet. Ende mijn roepen come totti. Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Alle ghelovighe sielen moeten rusten in vreden amen.³⁹

De gebruikelijke elementen die ieder gebedsuur van de Lange getijden van het Heilig Kruis afsluiten (*Domine exaudi* en *Benedictio*), zijn op twee handschriften na achter elk gebed tot Maria geplaatst, hetzij door deze slotverzen te verplaatsen, hetzij door ze achter de collecte te laten staan en ze te herhalen.⁴⁰

In handschriften waarin de Mariagebeden met de Korte getijden van het Heilig Kruis zijn gecombineerd, zijn de gebeden op soortgelijke wijze ingevlochten. Opvallend genoeg worden de gebedsuren in deze handschriften niet afgesloten met de terugkerende standaardcollecte, maar met een slotgebed dat per uur verschilt. Doordat deze collecten, net als de hymnes, refereren aan een gebeurtenis van Christus' Passie, sluiten de Mariagebeden daar ook beter bij aan. In de sext, bijvoorbeeld, verhaalt de hymne dat Christus op het middaguur aan het kruis wordt genageld en met azijn en gal wordt gelaafd. Het slotgebed, dat op de hymne aansluit, richt zich tot de gekruisigde Christus:

Collect.

Heer Jhesu Criste des levenden gods zoen die uitgereect hebste dijn armen in den cruce om te bewisen een begheerte dijnre goedertierenheit alle den ghenen die hem bekeren willen totti. Ende vijff wonden in dinen heiligen lichaem hebste ontfangen om ons. Ghif ons om die glorien dijns naems hier in dijnre minnen alsoe te vorderen ende te bernen. Op dat wi di eweliken moeghen bescouwen. Die leves ende regneers een god eweliken zonder eynde. Amen.⁴¹

De collecte roept het beeld op van Christus die met uitgestrekte armen aan het kruis is genageld; zijn wonden vormen een zichtbare herinnering aan het leed dat hij omwille van alle gelovigen heeft ondergaan. Het Mariagebed, dat na de collecte is ingevoegd, richt zich vervolgens op Maria's hartzeer als het *swaert des rouwen* haar ziel doorsnijdt bij het zien van haar aan het kruis genagelde zoon. Het *swaert* is afkomstig uit Lukas 2:34-35, waarin Simeon voorspelt dat

³⁹ Deventer, Athenaeumbibliotheek, 2000 D 23 KL, f. 90r-90v.

⁴⁰ In Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Germ. Oct. 6 en Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Hs. 1964 is dit niet het geval en vormen de Mariagebeden tevens het einde van de gebedsuren.

⁴¹ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 49v-50r.

een zwaard Maria's ziel zal doorboren. Het zwaard symboliseert – als tegenhanger van de speer die Christus' zijde doorsteekt – het leed dat Maria, als getuige van Christus' lijdensweg, met haar zoon 'deelde':⁴²

Tot onser liever vrouwen.

O alre mynnentlicste ende overscone soete moeder ende maget Maria om dat swaert des rouwen dat dijn edel siel duerghinc doe du dinen gemynden ende uutvercoren soen saeges hangen anden cruce mit naghelen duerboort mit sinen duerbaren bloede bestort ende alle sine heilige reyne lichame mit menigen onttelliken wonden duergequetst. Helpt mi o waerde moeder ende maget soete Maria dat mijn siel mit den swaerde des medelidens moet duersteken worden ende mitten speer der godliker minnen duerwont alsoe dat alle mijn bloedige wonden der sonden moeten worden verdreven uut mijnre herten. Op dat ic worde verciert mit duechden ende mit godliken wercken. Ende alle tijt mit mijnre herten ende mit minen gedachten verheven moet worden van desen ellendigen dale der tranen totten hemelschen goeden op dat ic als mijn sterfdach comen sel daer mit siel ende mit lijf waerdich moet wesen te geraken. Amen.⁴³

De Mariagebeden worden in één handschrift gevolgd door dezelfde slotverzen die ook de gebedsuren van de Lange getijden van het Heilig Kruis afsluiten; in een ander handschrift zijn deze afsluitende verzen aan het einde van de collecte opgenomen.⁴⁴ In de overige zes handschriften waarin de Korte getijden van het Heilig Kruis zijn vervlochten met de Mariagebeden komen deze slotverzen niet voor, waardoor de ingevoegde Mariagebeden tevens het einde van de gebedsuren vormen.

DE 'VERVLECHTING' IN DE GEBEDSPRAKTIJK

Door de invlechting van de Mariagebeden in de bestaande structuur van de Lange en Korte getijden van het Heilig Kruis, werden de gebedsuren aanzienlijk uitgebreid – de Korte getijden van het Heilig Kruis werden zelfs bijna twee keer zo lang. Dit leidde tot een uitbreiding van de overweging van Christus' Passie, waarin Maria een centrale plaats innam. Maria's rol in het narratief van Christus' Passie kwam vanaf de twaalfde eeuw steeds meer in de belangstelling te staan. Als ooggetuige van Christus' lijden, vormde Maria een belangrijke figuur in het lijdensverhaal. Het beeld van de diepbedroefde, door pijn getekende Maria diende als voorbeeld en identificatiefiguur voor gelovigen, aan wie zij zich konden spiegelen in de overweging van Christus' Passie, maar tot wie zij – mede vanwege haar inlevende vermogen – ook hun gebeden konden

⁴² Carol M. Schuler, 'The Seven Sorrows of the Virgin: Popular Culture and Cultic Imagery in Pre-Reformation Europe', *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 21, 1-2 (1992), pp. 5-28, aldaar p. 6.

⁴³ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 50r-50v.

⁴⁴ Respectievelijk Rostock, Universitätsbibliothek, Mss. theol. 24 en Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291.

richtten.⁴⁵ Om deze reden ging de figuur van Maria een steeds prominentere rol spelen in laatmiddeleeuwse passieliteratuur, om zo een affectieve betrokkenheid van de lezer bij de overweging van het lijdensverhaal te stimuleren.⁴⁶

Door de invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis werd Maria's beleving van de gebeurtenissen van Christus' Passie, evenals haar positie als middelares, in het lijdensverhaal geïntegreerd. Hierdoor wordt de aandacht verlegd van Christus' lijden naar Maria's perspectief op de passage uit het lijdensverhaal waarmee ieder gebedsuur is verbonden. De vespers, bijvoorbeeld, waarin de kruisafneming centraal staat, wordt afgesloten met een collecte die refereert aan deze gebeurtenis uit het Passieverhaal:

Lange getijden van het Heilig Kruis

Collecta.

Heer Jhesu Criste soen des levenden gods die te vespertijt wordes genomen vanden cruce ende woudes ontfanghen worden inden handen dijnre liever moeder. Wi bidden di ghif ons ghenadeliken dat wi den last al onser sonden moeten oflegghen. Op dat wi waerdich moghen worden te comen voerden aenschine dijnre godliker moeghentheit. Die leves ende regneers mit gode den vader in enicheit des heiligen geests een god eweliken sonder eynde. Amen. Heer verhoere mijn gebet. Ende mijn roepen comen totti. Benedien wi den here. Gode segghen wi danc. Alle ghelovige zielen moeten rusten in vreden. Amen.⁴⁷

Korte getijden van het Heilig Kruis

Collect.

Heer Jhesu Criste des levendighen gods soen du biste een soeticheit der ewigher salicheit die gesalft biste mit duerbaer salven doe du vanden cruce ghenomen waerste. Ghif ons om die glorien dijns naems stadeliken te ghedencken mit onsen gedachten in dinen honichvloeynden zoeten wonden ende besprengende mit dinen roden bloede die bynnensten onser gedachten. Die leefste ende regneerste een god eweliken sonder eynde. Amen.⁴⁸

Na de collecte verschuift de focus naar het moment waarop een diepbedroefde Maria zich met *overvloedige tranen* en open armen op het bleke, bebloede en gegeselde lichaam van haar zoon laat vallen nadat hij van het kruis is genomen:

⁴⁵ Rachel Fulton, *From Judgment to Passion: Devotion to Christ and the Virgin Mary, 800-1200* (New York: Columbia University Press, 2002), pp. 195-243; Miri Rubin, *Mother of God: A History of the Virgin Mary* (New Haven: Yale University Press, 2009), pp. 243-255; Kubartová Poláčková, *Medieval Laments of the Virgin Mary*, pp. 1-4; 29-74; Schuler, 'The Seven Sorrows of the Virgin', pp. 13-14.

⁴⁶ Zie over deze vorm van devotie Sarah McNamer, *Affective Meditation and the Invention of Medieval Compassion* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010). Zie ook Stephen J. Shoemaker, 'Mary at the Cross, East and West: Maternal Compassion and Affective Piety in the Earliest "Life of the Virgin" and the High Middle Ages', *Journal of Theological Studies* 62, 2 (2011), pp. 570-606. De toenemende belangstelling voor Maria's rol in Christus' Passie komt bijvoorbeeld ook tot uiting in de Passiemeditatie in de *Vita Christi* van Ludolf van Saksen en de *Honderd artikelen* van Henricus Suso, waarin Maria's perspectief op Christus' Passie ook deel uitmaakt van de overweging van het lijdensverhaal.

⁴⁷ Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Hs. 1964, f. 119r-119v.

⁴⁸ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 52v-53r.

Tot onser liever vrouwen.

O alre edelste ende alre reynste ende uutvercorenste dochter des ewigen vaders. O mynnentlike ewige maget Maria om dat weenlike ende bitterlike suchten ende die overvloedige tranen die daer soe overvloedeliken vloeiden uut dijnre moederliker bedructer herten die du niet op en condens houden doe du als wi geloven nedervieles oetmoedeliken mit ontloken armen op dat dode lichaem dijns eengheborns ende mynliken zoens die gestorven was ende ofgedaen vanden cruce wes aenschijn te voren scoen was ende claer ende doe sages al bleec ende ontverwet mit der dootverwen wes lichaem onbesmet was ende nu sages jammerlijc mismaket ende gequetst mit menigen wonden ende zeer geswollen van zericheden der wreder slagen. Ende al geverwet mit sinen heiligen bloede. Soe bidde ic u wairde Maria moeder ende maget dattu my helpes van mijnre quetsinge die ick hebbe van minen swaren sonden dat die alsoe gheheelt worden mitten plaester der waerachtigen berouwes op dat als die tijt sel coemen dat mijn lichaem sel verrotten dat dan mijn siel moet worden ghecleet mit onnoselheit ende vercyert mit scamelheit ende waerdich worden moet te ommehelsen ende te cussen dinen lieven gebenediden soen Jhesum Cristum minen heer ende minen god. Amen.⁴⁹

De ingevlochten Mariagebeden schetsen alle vanuit Maria's oogpunt een gedetailleerd beeld van Christus' Passie, aansluitend bij het verhaalde in de Getijden van het Heilig Kruis. In het hierboven geciteerde gebed tot Maria wordt het moment na de kruisafneming in meer detail beschreven, waarbij de nadruk ligt op wat Maria ziet en voelt. Het narratieve karakter van zowel de Getijden van het Heilig Kruis als de ingevlochten Mariagebeden stimuleerde de verbeeldingskracht van de lezer, die in de late middeleeuwen een belangrijke rol speelde in de meditatieve overdenking van Christus' Passie.⁵⁰ De Mariagebeden stelden de lezer in staat om zich door Maria's ogen Christus' Passie in te beelden, te zien en te voelen wat zij zag en voelde, waardoor het gevoelsleven van de lezer des te sterker werd aangesproken. Het gebruik van de eerste persoon enkelvoud – dat ten opzichte van het liturgische 'wij' van de collecten een meer geïnternaliseerde vorm van gebed teweegbracht – en het emotioneel geladen taalgebruik zullen daaraan hebben bijgedragen. Door zich in Maria te verplaatsen, als getuige van Christus' lijdensweg, kon de lezer zich een directer beeld vormen van de gebeurtenissen van Christus' Passie. Op deze manier werd de lezer op een meer affectieve wijze bij de overweging van het lijdensverhaal betrokken. Dit leidde tot een verdieping van de gebedspraktijk, waarin empathie en compassie een belangrijke plaats innamen.⁵¹

De handschriften faciliteerden een overweging van Christus' Passie waarbij de lezer zich op basis van de tekst een mentaal beeld van Christus' lijden kon

⁴⁹ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 53r-54r.

⁵⁰ Michelle Karnes, *Imagination, Meditation, and Cognition in the Middle Ages* (Chicago: University of Chicago Press, 2011).

⁵¹ McNamer, *Affective Meditation and the Invention of Medieval Compassion*; Marcin Polkowski, 'Visualisation in Late-Medieval Franciscan Passion Literature from the Low Countries: Cransken van Minnen (Wreath of Love), 1518', *Religions* 14, 9, 1156 (2023), p. 11. Vgl. Herman Roodenburg, 'Empathy in the Making: Crafting the Believer's Emotions in the Late Medieval Low Countries', *BMGN - Low Countries Historical Review* 129, 2 (2014), pp. 42-62.

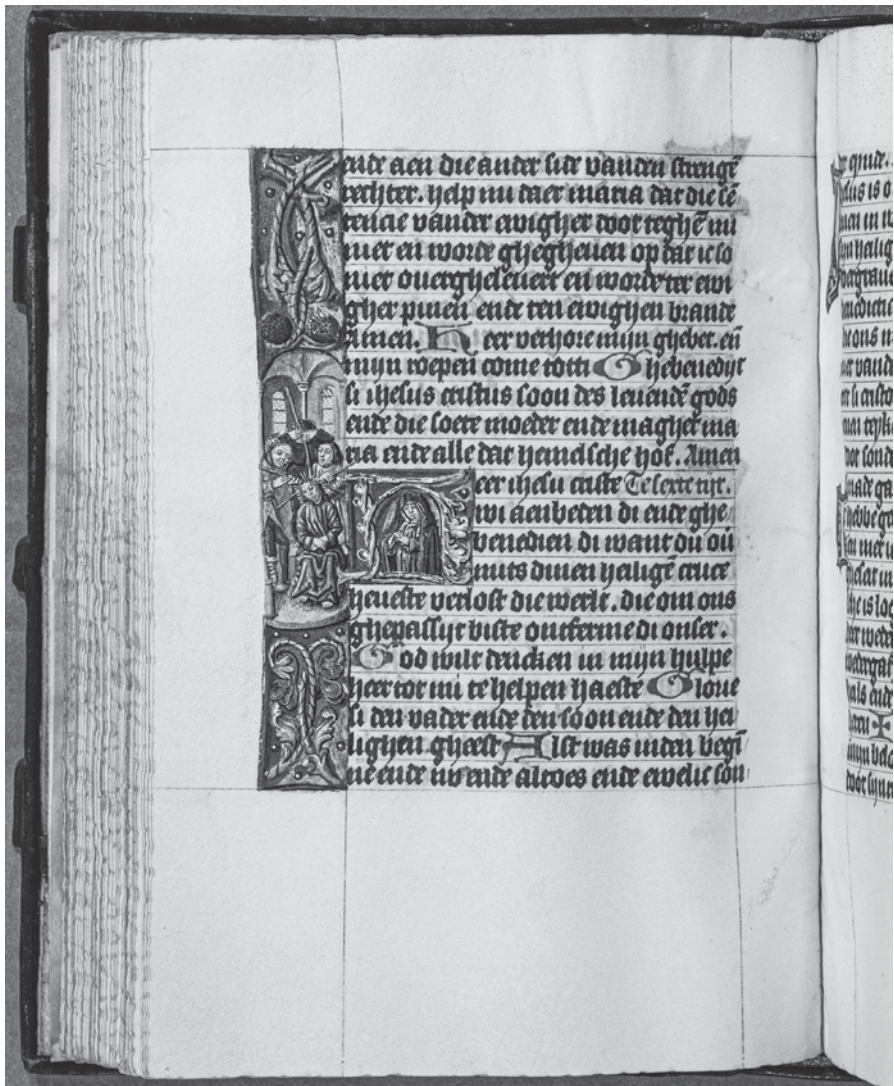

Fig. 1: Maria, afgebeeld in de initiaal 'H', aanschouwt Christus' doornenkroning.

Leeds, University Library, BC MS 7, f. 74v.

(<https://explore.library.leeds.ac.uk/special-collections-explore/372689>)

vormen. Aan de Passie gerelateerde afbeeldingen, die in bijna de helft van de handschriften voorkomen, hielpen de lezer om zich het lijdensverhaal voor ogen te stellen.⁵² In het handschrift Leeds, University Library, BC MS 7 (Delft,

⁵² In acht handschriften is een paginagrote miniatuur ingevoegd van de gekruisigde Christus, met Maria en Johannes aan de voet van het kruis: Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M. 14.12;

ca. 1490), bijvoorbeeld, komt het narratief van Christus' Passie ook in beeld tot uiting en zijn de gebeurtenissen van het lijdensverhaal in de marges aan het begin van ieder gebedsuur afgebeeld. Het gaat hier min of meer om de 'standaardcyclus' die vaak samengaat met de Getijden van het Heilig Kruis, beginnend met een afbeelding van Christus biddend in het hof van Gethsemane en eindigend met Christus' graflegging.⁵³ Het lijkt er echter op dat de randversiering bij bepaalde uren op de tekst is toegesneden: de randversiering is net als de tekst 'uitgebreid' met Maria's perspectief op de gebeurtenissen van Christus' Passie.⁵⁴ In de sext, noon, vespers en completen is specifieke aandacht aan de bedroefde figuur van Maria besteed, aansluitend bij de ingevoegde Mariagebeden. Naast de sext is te zien hoe drie mannen een doornenkroon op Christus' hoofd plaatsen. In de initiaal 'H' kijkt Maria toe, biddend en vol verdriet (fig. 1).⁵⁵ Ook aan het begin van de noon is Maria in de initiaal afgebeeld. Ondersteund door Johannes en een andere figuur, aanschouwt zij bedroefd hoe haar zoon, samen met Simon van Cyrene, het kruis draagt (fig. 2).⁵⁶ Dat Christus tijdens de kruisweg wordt geholpen door Simon van Cyrene, wordt echter noch in de Korte, noch in de Lange getijden van het Heilig Kruis expliciet genoemd. Terwijl Maria in de sext en noon als toeschouwer is afgebeeld, maakt zij in de vespers en completen deel uit van de scène. Aan het begin van de vespers reikt Maria naar Christus' hand wanneer hij van het kruis wordt genomen (fig. 3); bij de opening van de completen is te zien hoe Maria het lichaam van haar zoon beweent terwijl hij in het graf wordt gelegd (fig. 4).⁵⁷ De afbeeldingen sluiten nauw aan bij de onderwerpen die in de specifieke gebedsuren aan de orde komen. Ze vestigden de aandacht van de lezer op het narratief van het lijdensverhaal, waarbij deze zich kon spiegelen aan het verdriet van Maria. De afgebeelde scènes spraken tot de verbeelding:

Brugge, Stadsbibliotheek, Hs. 674; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, IV 1000; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Hs. 1964; Leeds, University Library, BC MS 7; Londen, Victoria & Albert Museum, MSL/1854/07-04; München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 76; Rostock, Universitätsbibliothek, Mss. theol. 24. In de openingsinitiaal van zes handschriften is Christus als de Man van Smarten afgebeeld: Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M. 14.12; Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Germ. Oct. 6; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Hs. 1964; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 135 E 12; Den Haag, Huis van het boek, MMW 10 F 50; München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 76. In de openingsinitiaal van Londen, Victoria & Albert Museum, MSL/1854/07-04 is de kruisdraging weergegeven; in Cambridge, Trinity College, B.1.46 de kruisiging. Parijs, Bibliothèque Mazarine, Ms 500 bevatte vermoedelijk aan het begin van ieder gebedsuur een ingevoegde miniatuur met een afbeelding van Christus' Passie, maar verschillende zijn weggesneden. Oxford, Bodleian Library, Douce 243 en Cambridge, Trinity College, B.1.46 bevatten figuren met spreukbanden in de marge, waarvan sommige direct refereren aan Christus' Passie en andere meer algemene, vrome rijmspreuken bevatten.

⁵³ Wieck, *Time Sanctified*, pp. 89-92.

⁵⁴ In de marges van de Getijden van het Heilig Kruis in de *Taymouth Hours* is een soortgelijke afbeeldingscyclus te vinden, zie Loveday Lewes Gee, *Women, Art and Patronage from Henry III to Edward III: 1216-1377* (Woodbridge: The Boydell Press, 2002), pp. 51-52.

⁵⁵ Leeds, University Library, BC MS 7, f. 74v.

⁵⁶ Leeds, University Library, BC MS 7, f. 77r.

⁵⁷ Leeds, University Library, BC MS 7, respectievelijk f. 79v en 83r.

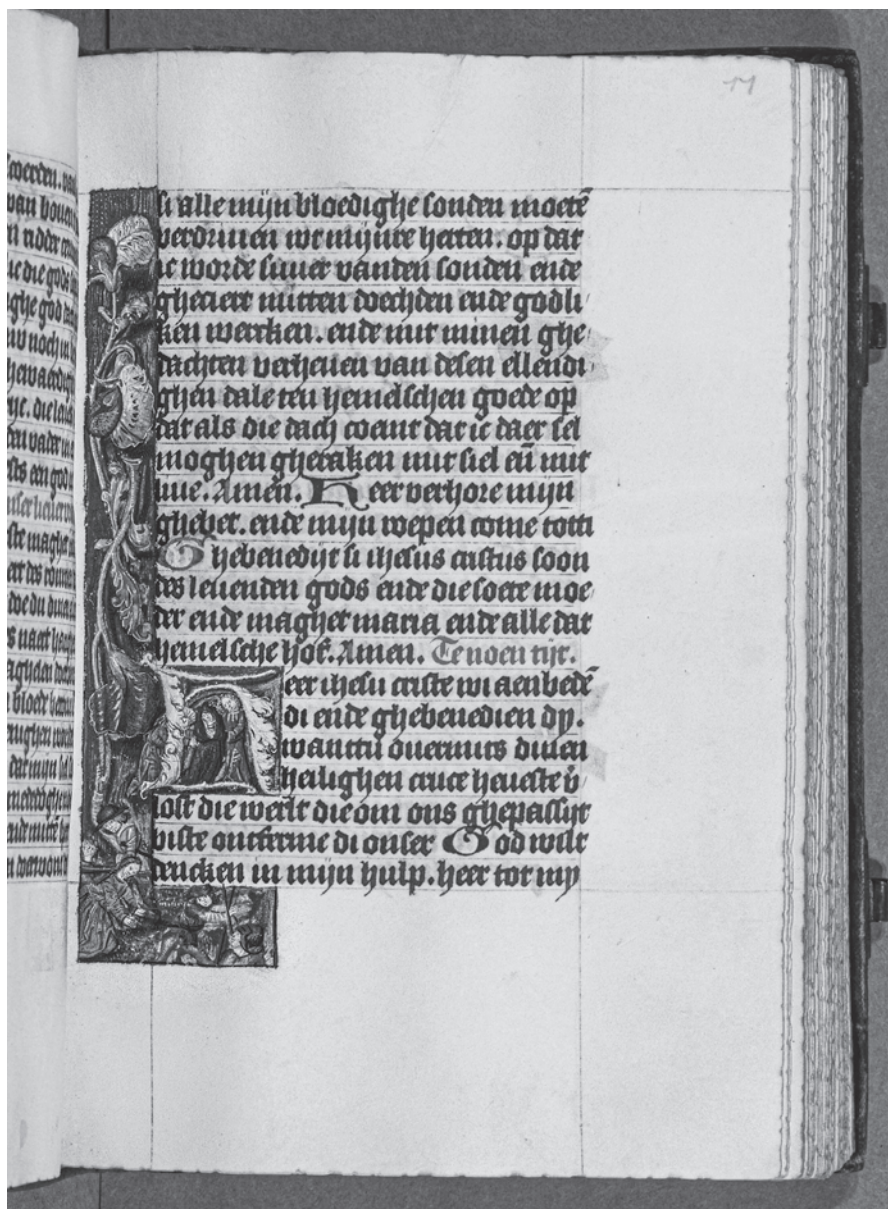

Fig. 2: Maria, weergegeven in de initiaal 'H', kijkt toe op de kruisdraging.
Leeds, University Library, BC MS 7, f. 77r.

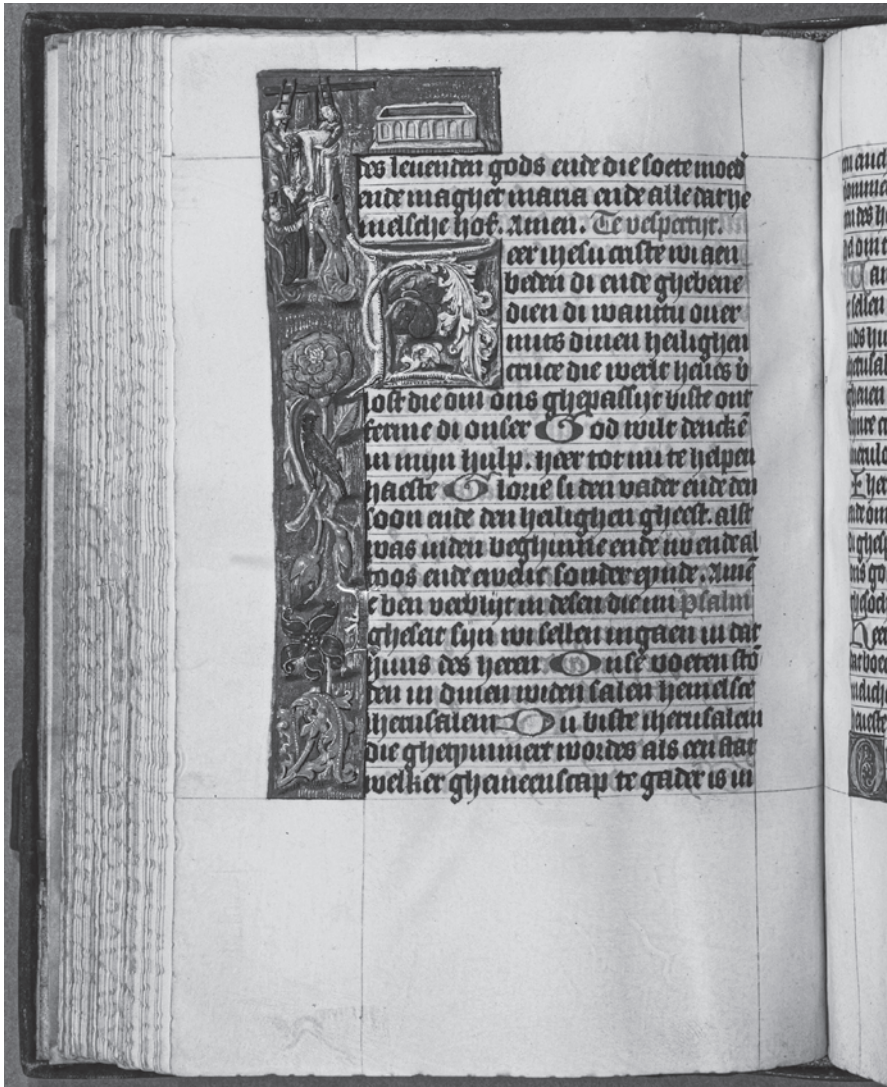

Fig. 3: Maria reikt naar Christus' hand bij de kruisafname.
 Leeds, University Library, BC MS 7, f. 79v.

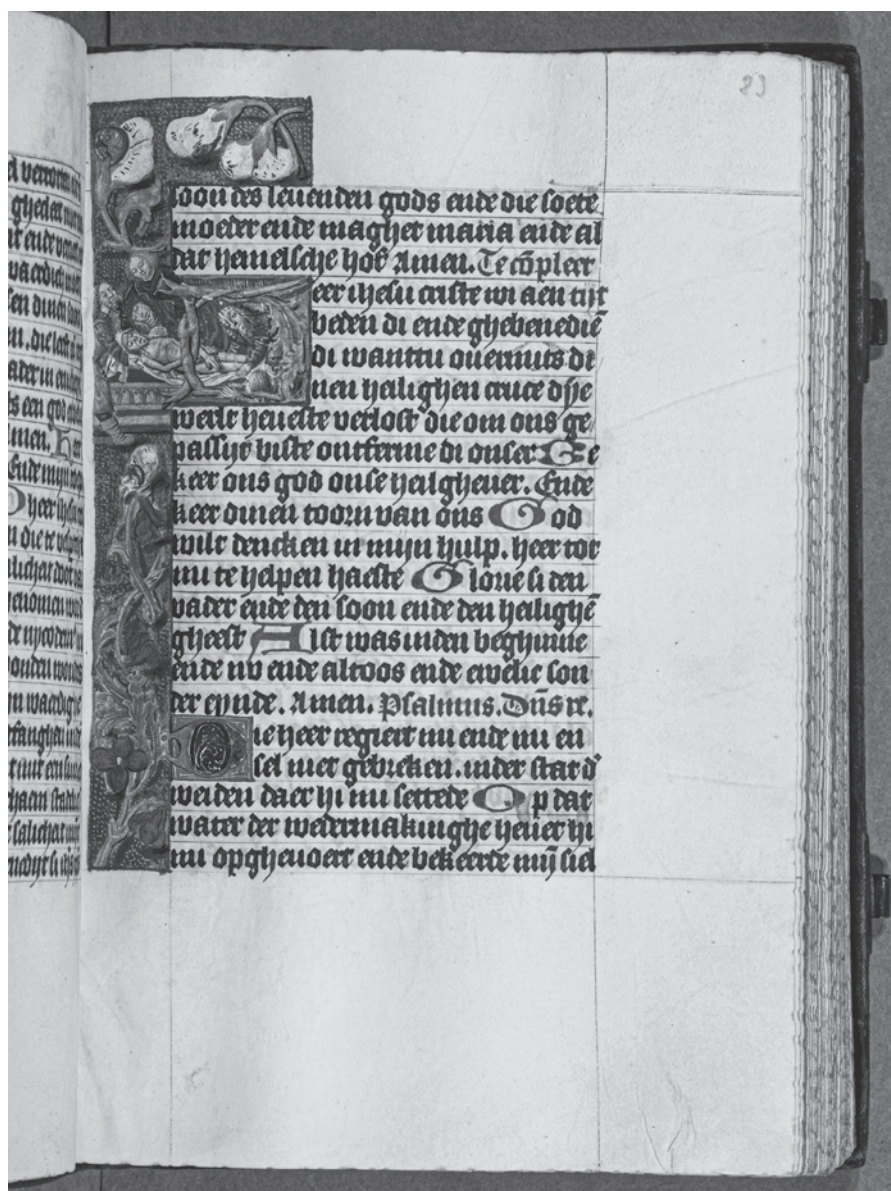

Fig. 4: Maria beweent Christus' lichaam tijdens de graflegging.
Leeds, University Library, BC MS 7, f. 83r.

ze hielpen de lezer niet alleen bij het visualiseren van Christus' Passie, maar ook bij een affectieve overdenking van het lijdensverhaal.⁵⁸

Door de invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis werd de lezer gestimuleerd om beide met elkaar te combineren. In principe konden de Mariagebeden en de Getijden van het Heilig Kruis ook onafhankelijk van elkaar gelezen worden. Door de voorafgaande rubriek – variërend van *Oracio* tot *Van onser vrouwen een goet ghebet* – en de initiaal die het begin van ieder Mariagebed markeert, waren de Mariagebeden gemakkelijk in de Getijden van het Heilig Kruis op te zoeken. In zes handschriften worden de Mariagebeden voorafgegaan door een rubriek waarin bovendien de specifieke gebedsuren zijn aangegeven.⁵⁹ In Londen, Victoria & Albert Museum, MSL/1854/07-04 (Holland, 1470-1480) – tevens het enige getijdenboek binnen het corpus waarin de lezer er nadrukkelijk op wordt gewezen dat de Getijden van het Heilig Kruis zijn uitgebreid – staat bijvoorbeeld in de metten, na de collecte, in rood geschreven: *Van onser vrouwen mededoeghen te metten tijt*.⁶⁰ De handschriften boden de lezer dus in principe twee leeswijzen, waarbij de Getijden van het Heilig Kruis en de Mariagebeden in samenhang met of afzonderlijk van elkaar konden worden gelezen. Net als in handschriften waarin de Mariagebeden als zelfstandige tekst zijn afgeschreven, onderverdeeld in zeven gebedsuren, vormde Maria's lijden tijdens Christus' Passie in dit geval een opzichzelfstaand onderwerp voor devotie. Andersom konden handschriften waarin de reeks Mariagebeden als zelfstandige tekst voorkomt, ook in combinatie met de Getijden van het Heilig Kruis gelezen worden – mits die er uiteraard ook in waren afgeschreven. Door de invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis, hoefde de lezer echter niet te bladeren naar het overeenkomstige gebed voor ieder gebedsuur.

Ook het handschrift Rostock, Universitätsbibliothek, Mss. theol. 24 (Utrecht, 1440-1450) bood verschillende gebruiksmogelijkheden. In dit handschrift zijn de Mariagebeden ingevlochten in een variant van de Korte getijden van het Heilig Kruis, met andere collecten dan de standaardcollecte. De gebruikelijke, terugkerende collecte is echter aan het einde van de completen – na het ingevoegde gebed tot Maria – opgenomen. In de rubriek die aan de collecte voorafgaat, staat dat het gebed optioneel na elk gebedsuur gelezen kan worden: *Dese naghescreven collect die machmen lesen op elke ghetide. Ende daer staet toe drie*

⁵⁸ Zie over de rol van narratieve afbeeldingen in de marges van gebeden Anne Rudloff Stanton, 'Turning the Pages: Marginal Narratives and Devotional Practice in Gothic Prayerbooks', in: Sarah Blick en Laura D. Gelfand (red.), *Push Me, Pull You: Imaginative, Emotional, Physical, and Spatial Interaction in Late Medieval and Renaissance Art* (Leiden: Brill, 2011), pp. 75-121, in het bijzonder pp. 104-113. Zie over de functie van afbeeldingen in getijdenboeken ook Laura Sterponi, 'Reading and Meditation in the Middle Ages: Lectio Divina and Books of Hours', *Text & Talk. An Interdisciplinary Journal of Language, Discourse & Communication Studies* 28, 5 (2008), pp. 677-684.

⁵⁹ Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Germ. Oct. 6; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 12079; Cambridge, Trinity College, B.1.46; Londen, Victoria & Albert Museum, MSL/1854/07-04; Oxford, Bodleian Library, Douce 243. In het Berlijnse handschrift worden de gebedsuren niet consequent boven elk Mariagebed aangegeven.

⁶⁰ Londen, Victoria & Albert Museum, MSL/1854/07-04, f. 64v.

*hondert daghen oflaets. Collect.*⁶¹ De lezer van dit handschrift kon ieder gebeds-
uur dus naar behoefte uitbreiden door naar het optionele gebed te bladeren.

De mogelijkheid om de Getijden van het Heilig Kruis en de Mariagebeden samen of los van elkaar te lezen, of om ze te combineren met andere teksten of tekstgedeelten, geeft een indruk van de wijze waarop deze handschriften in de gebedspraktijk konden worden gebruikt. Dit ‘discontinu lezen’ komt ook elders binnen het bestudeerde corpus naar voren.⁶² Zo zijn in het handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, II 6402 (Zuid-Holland, 1450-1500) verschillende terugkerende elementen in getijdenteksten afgekort, al dan niet met een verwijzing naar de plek in het boek waar de volledige tekst is weergegeven. In de Lange getijden van de Heilige Geest wordt bijvoorbeeld in de terts voor de tekst van de hymne naar de priem verwezen: *Leest uut als in die prijm staet*.⁶³ In de Dodenvigilie zijn het *Magnificat* en *Benedictus* afgekort met verwijzing naar de tekst in de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, respectievelijk *Leest uut als in die vesper van die wijsheit ghetide staet* en *Leest uut als in die wijsheit getide staet*.⁶⁴ Bovendien is psalm 50(51) afgekort met een verwijzing naar de zeven Boetepsalmen: *Leest uut als in die seven salm staet*.⁶⁵ Evenzo kon de lezer in verschillende handschriften voor het Onze Vader, het Weesgegroet en de geloofsbelijdenis – die in verschillende getijdenteksten in bepaalde uren zijn opgenomen – bladeren naar de Getijden van de Heilige Maagd, waar ze volledig waren uitgeschreven.⁶⁶

Dit discontinu lezen, waarbij de lezer bladerde naar het specifieke gebeds-
uur of tekstgedeelte dat hij of zij wilde lezen, is kenmerkend voor getijdenboeken in het algemeen – getijdenboeken waren immers niet bedoeld om van voor tot achter te lezen. Het combineren van de Getijden van de Heilige Maagd met de Getijden van het Heilig Kruis en andere getijdenteksten, afhankelijk van de dag van de week, of met de zeven Boetepsalmen, was bijvoorbeeld een praktijk die in verschillende vrouwengemeenschappen voorkwam.⁶⁷ Blijkens een vijftiende-
eeuws brieftraktaat kon het dagelijks lezen van de Getijden van de Heilige Maagd ook met de Getijden van de Heilige Geest en een deel van de *articulen* – vermoedelijk de *Honderd artikelen* van Henricus Suso – gecombineerd worden,

⁶¹ Rostock, Universitätsbibliothek, Mss. theol. 24, p. 252.

⁶² Over ‘discontinu lezen’, zie Peter Stallybrass, ‘Books and Scrolls: Navigating the Bible’, in: Jennifer Andersen en Elizabeth Sauer (red.), *Books and Readers in Early Modern England: Material Studies* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002), pp. 42-79.

⁶³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, II 6402, f. 42r-42v.

⁶⁴ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, II 6402, respectievelijk f. 159v en 189v.

⁶⁵ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, II 6402, f. 182v.

⁶⁶ Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Germ. Oct. 6; Brugge, Stadsbibliotheek, Ms. 674; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 12080; Cambridge, Trinity College, B.1.46; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Hs. 1964; Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291; Leeds, University Library, BC MS 7; Oxford, Bodleian Library, Douce 243.

⁶⁷ Desplenter, *Al aertrijc segt lofsanc*, dl. 1, p. 183; 206; Anna Dlabačová, ‘Imagining the Week in Hours: Reader Involvement in a Middle Dutch Printed Prayer Book of 1498 with a Cycle of Hours for the Weekdays’, *Ons Geestelijk Erf* 94, 1-3 (2024), pp. 89-115. Zie ook Mertens, ‘Praying in the Vernacular’, pp. 139-140 en verwijzingen aldaar.

gevolgd door een overdenking van Christus' Passie, overeenkomstig met het betreffende gebedsuur.⁶⁸ Er zijn echter ook handschriften bekend waarin de lezer de gebedsuren van de afzonderlijke getijdenteksten niet zelf bij elkaar hoefde te zoeken: na de metten (en lauden) van de Mariagetijden volgen de metten van de Getijden van de Heilige Geest, daarna de priem van beide getijdenteksten, enzovoort.⁶⁹

In de praktijk zullen de Getijden van het Heilig Kruis met de ingevlochten Mariagebeden in verschillende contexten en in combinatie met diverse andere getijdenteksten en gebeden zijn gelezen. Het handschrift Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291 (Delft, 1470-1480) geeft een goed beeld van de context waarin het handschrift is gebruikt. Op het schutblad achter in het handschrift staat in een kleine, nette vijftiende-eeuwse hand geschreven: *Dit boeck hoert toe Meyns-gen Mathijs dochter wonende te Delft opt begijnhof*.⁷⁰ Naast de aan Geert Grote toegeschreven Middelnederlandse getijdenvertaling, die de kern van het boek vormt, zijn er tientallen gebeden en andere devotionele oefeningen in afgeschreven. Zo bevat het handschrift diverse gebeden tot God, Christus en Maria, waarvan verschillende met aflaten zijn verbonden of voorzien zijn van leesaanwijzingen, die bijvoorbeeld aangeven dat het gebed elke dag voor een kruisbeeld of *voor een beelt van onser vrouwen* gelezen moet worden.⁷¹ De *Honderd artikelen van de Passie* van Henricus Suso en de gebeden van Gregorius tot de lijdenswerktuigen van Christus zullen Meynsgens gebedsleven verder hebben verrijkt met de overweging van Christus' Passie.⁷² Beide teksten kenden een grote verspreiding en komen vaker voor in handschriften waarin ook de Getijden van het Heilig Kruis met de ingevlochten Mariagebeden zijn afgeschreven.⁷³

⁶⁸ Susanne de Jong, "Read some good Dutch books": Laypeople, Books, and Religious Reading in the Late Medieval Domestic Setting', *Queeste* 25, 1 (2018), pp. 32-54, aldaar pp. 36-43.

⁶⁹ Dit komt onder meer voor in Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, IV 738 en IV 1230; Londen, British Library, Add. 24332 en Add. 31002. Deze wijze van vervlechten komt ook voor in Latijnse getijdenboeken en is wat Roger Wieck 'mixed hours' noemt, zie Wieck, 'Prayer For The People', p. 405.

⁷⁰ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 228v. Het boek bevat ook twee latere bezittersaantekeningen: *Maritgen Bortelmeeus dochter van der Harssen hoort dit bouck. Ende heeft het gehadt van Lyssabet Dirx dochter tot een testament 1586* (f. IIIr) en *Item dijt booc hoert toe Mouverijn Pieters zoen die dijt booc vijnt die brent hem weder om gods wijlle of de duvel sel hem doer loepen met twe issere spillen doer zijn clooten* (f. 227v).

⁷¹ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 111v: *Soe wie dit gebet alle dage devoteliken leest voor een beelt van onser vrouwen die en sel sijn noottruft niet ontbreken opter aerden ende hi en sel niet sterven sonder biecht ende hi sel dat heilige sacrament ontfangen voor sijn doot*.

⁷² Zie voor de *Honderd artikelen* en de laatmiddeleeuwse passieliteratuur in de Nederlanden Van Aelst, *Vruchten van de Passie*. Zie voor een analyse van de Gregoriusverzen Kathryn M. Rudy, *Rubrics, Images and Indulgences in Late Medieval Netherlandish Manuscripts* (Leiden: Brill, 2017), p. 107 en verder.

⁷³ De *Honderd artikelen* komen voor in Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M. 14.12; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 11223; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 12080; Cambridge, Trinity College, B.1.46; Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291; Oxford, Bodleian Library, Douce 243. Een versie van de Gregoriusverzen is opgenomen in Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Germ. Oct. 6; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,

Het is bekend dat de begijnen op het Amsterdamse en Haarlemse begijnhof dagelijks de Getijden van de Heilige Maagd en de zeven Boetepsalmen moesten lezen; mogelijk gold dit ook voor de Delftse begijnen.⁷⁴ Door het dagelijks lezen van de Korte getijden van het Heilig Kruis met de ingevlochten Mariagebeden kon Meynngen bovendien een jaar aan aflaten verdienen: *Die paeus Johannes heeft gegeven den genen die dese getiden dagelics devoteliken lesen een jaer oflaets die buten doot sonden sijn ende oflaet verdienen moegen.*⁷⁵ De ingevlochten Mariagebeden waren door de voorafgaande rubrieken (*Tot onser liever vrouwen (oracio)*) gemakkelijk in de Korte getijden van het Heilig Kruis op te zoeken, waardoor Meynngen in principe de optie had om ze samen of onafhankelijk van elkaar te lezen. De dagelijkse gebedspraktijk kon uitgebreid worden met (een deel van) Suso's *Honderd artikelen*. Deze overdenking van het *waerden heiligen liden ons liefs heren Jhesu Cristi ende des onmeteliken rouwen der alre soetster maget Marien sijnre gebenedider moeder* was gestructureerd naar de dagen van de week: *Ende soe wie dese articulen alle dage niet overlesen en can, die machse delen an stucken ende lesense over eens ter weken mit ynnicheit sijns herten alsoe hi alre best can.*⁷⁶ In het handschrift zijn daarnaast een rozenkransgebed en een gebedscyclus voor het liturgisch jaar opgenomen. Het eerste was bedoeld voor dagelijks gebruik, de ander was afhankelijk van de tijd van het jaar of de gelegenheid. Aangevuld met communie- en misgebeden en gebeden tot een reeks heiligen, beschikte Meynngen Mathijdsdochter over een rijke verzameling teksten in één band, die zij binnen en buiten de muren van het begijnhof kon gebruiken om vorm te geven aan haar persoonlijke gebedsleven. Net als de andere lezers van de handschriften waarin de Mariagebeden zijn ingevlochten in de Getijden van het Heilig Kruis, kon zij al bladerend een tekst(gedeelte) opzoeken, afhankelijk van het uur van de dag of de gelegenheid, en op die wijze een eigen invulling geven aan haar dagelijkse gebedspraktijk.

CONCLUSIE

Als twee van de vaste componenten van de aan Geert Grote toegeschreven getijdenvertaling, zijn zowel de Korte als de Lange getijden van het Heilig Kruis in veel getijdenboeken overgeleverd. Hoewel deze en andere getijdenteksten op

12079; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 12080; Cambridge, Trinity College, B.1.46; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Hs. 1964; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 135 E 12; Den Haag, Huis van het boek, MMW 10 F 20; Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291; Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. 2636; Leeds, University Library, BC MS 7; München, BSB, Cgm 76; Oxford, Bodleian Library, Douce 243.

⁷⁴ Desplenter, *Al aertrijc segt lofsanc*, dl. 1, p. 206.

⁷⁵ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 45r.

⁷⁶ Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291, f. 80r. De *Honderd artikelen* kennen in veel handschriften een weekindeling en worden in meer handschriften afgesloten met een rubriek waarin expliciet wordt aangegeven dat de artikelen verspreid over de week gelezen mogen worden. Sommige handschriften kennen zowel een week- als getijdenstructuur. Zie voor een overzicht Van Aelst, *Vruchten van de Passie*, pp. 259-267.

vergelijkbare wijze zijn opgebouwd uit afzonderlijke elementen, bestond er veel variatie. De structuur van getijdenteksten bood een zekere 'flexibiliteit', waardoor deze ook gecombineerd konden worden met andere tekstuele elementen of gebedsteksten. De invlechting van de reeks Mariagebeden in de Korte en Lange getijden van het Heilig Kruis is hier een voorbeeld van. De Mariagebeden zijn ingevlochten in verschillende varianten van de Getijden van het Heilig Kruis: de structuur van de 'vervlechting' is veelal dezelfde, maar diverse elementen, zoals het inleidende gebed, de psalmvertaling, de positie van de slotverzen en de collecten, kunnen van elkaar verschillen. Ook treedt binnen de Mariagebeden variatie op: de strekking blijft onveranderd, maar de tekst kan (in lengte) variëren. Er waren dus verschillende varianten in omloop; nader onderzoek zal moeten uitwijzen of er bepaalde groepen aan te wijzen zijn, of dat de Mariagebeden en de Getijden van het Heilig Kruis (ook) steeds opnieuw met elkaar werden gecombineerd.

De invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis moet gezien worden tegen de achtergrond van de groeiende belangstelling voor de diepbedroefde, compassievolle figuur van Maria in de late middeleeuwen. Door de invoeging van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis werd Maria's perspectief op de gebeurtenissen van Christus' Passie geïntegreerd, waardoor een affectieve betrokkenheid van de lezer bij de overweging van het lijdensverhaal werd gestimuleerd. De afbeeldingen die in sommige handschriften voorkomen, hielpen de lezer om zich het verhaalde beter voor ogen te stellen. De verschillende gebruiksmogelijkheden die in de handschriften worden geboden, stelden de lezer echter ook in staat om de Mariagebeden en de Getijden van het Heilig Kruis onafhankelijk van elkaar te lezen, al dan niet in combinatie met andere gebedsteksten. De invlechting van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis leidde tot een verdieping van de gebedspraktijk van de lezer, waarin Passie- en Mariadevotie nauw met elkaar waren verbonden.

Hoewel de invoeging van de Mariagebeden in de Getijden van het Heilig Kruis een van de vele gevallen is van de tekstuele variatie in getijdenboeken, laat deze casus zien dat de wisselende samenstelling van en variatie binnen getijdenboeken een veelbelovend uitgangspunt biedt voor verder onderzoek naar de tekstuele dynamiek in deze boeken en de wijze waarop deze functioneerden in de gebedspraktijk van laatmiddeleeuwse lezers.

APPENDIX

Voor de uitgave van de Korte getijden van het Heilig Kruis met de ingevlochten Mariagebeden is gekozen voor het handschrift Enschede, Rijksmuseum Twenthe, Inv. 291 (Delft, 1470-1480). De Lange getijden van het Heilig Kruis met de ingevlochten Mariagebeden worden uitgegeven naar het handschrift Deventer, Athenaeumbibliotheek, 2000 D 23 KL (Noord-Holland; Utrecht, 1425-1450). Beide handschriften bevatten de volledige tekst en er komen weinig

afkortingen en geen evidente schrijffouten in voor. Ter verduidelijking van de structuur zijn de tekstuele elementen van het uurgebed in de kolom links van de tekst weergegeven, naar analogie van de uitgave van andere Middelnederlandse getijdenteksten in eerdere nummers van *Ons Geestelijk Erf*.⁷⁷

De spelling van i/j en u/v/w is naar het huidige gebruik aangepast en afkortingen zijn stilzwijgend opgelost. Het hoofdlettergebruik in de handschriften is leidend voor deze uitgave. Initialen en lombarden zijn als hoofdletters weergegeven. Op twee punten is van het diplomatische editieprincipe afgeweken, omdat hiermee de leesbaarheid van de editie wordt bevorderd: (1) eennamen zijn van een hoofdletter voorzien; (2) de interpunctie is van het origineel overgenomen, met de volgende aanpassing: waar wel een punt staat, maar het volgende woord niet met een hoofdletter begint, is deze punt als een komma getranscribeerd. Als een zin met een hoofdletter begint, maar de punt van de vorige zin ontbreekt, dan is deze punt toegevoegd. Regeleinden en afbreekstreepjes in de handschriften zijn in deze uitgave genegeerd. Rubrieken, die aan de gebedsuren en tekstuele elementen voorafgaan, zijn in vet weergegeven. Verder werd er niet in de tekst ingegrepen, op één uitzondering na waar tussen vierkanten haken een aantal ontbrekende letters is toegevoegd.

Korte getijden van het Heilig Kruis met de ingevlochten Mariagebeden

	(45r) Die paus Johannes heeft gegeven den genen die dese getiden dagelics devoteliken lesen een jaer oflaets die buten dootsonden sijn ende oflaet verdienen moegen.
Metten	Te metten tijt.
Ps. 124(125):8	Onse hulp is inden naem des heren. Die gemaect heeft hemel ende aerde.
Ps. 113(114):2	Die naem des heren si gebenedijt van nu tot in ewicheit.
Onze Vader	Vader onse. Etcetera.
I. Opening	
Ps. 50(51):17	Domine labia mea aperies.
	Heer du selste opdoen mijn lippen. Ende mijn mont sel voortkundigen dijn loff.
Ps. 69(70):2	God wilt dencken in mijn hulpe. Heer tot mi te hulpen haest.
Korte doxologie	Gloria siden vader ende den soen ende den heiligen geest.
	(45v) Alst was inden beghinne ende nu ende altoes ende eweliken sonder eynde. Amen.
II. Antifoon	Antiffen.
<i>Christus factus est pro nobis obediens</i> (Fil. 2:8)	Cristus is voer ons gheworden onderdanich totter doot ende totter doot des cruces.

⁷⁷ India Helleman en Thom Mertens, 'Die ghetiden van den love gods naar hs. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M.14.12 en Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk. 288', *Ons Geestelijk Erf* 88, 1 (2017), pp. 58-88; Desplenter, 'De oudste Mariagetijden in het Nederlands'.

III. Hymne

*Patris sapientia, veritas
divina*

IV. Versikel

*Adoramus te Christe, quia
per sanctam crucem*

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

Domine exaudi (Ps. 101:2)
Benedictio

VI. Oratio

*Propter terrores illius com-
motionis*

VII. Onze Vader**Priem****I. Opening**

Ps. 69(70):2
Korte doxologie

II. Antifoon

*Christus factus est pro nobis
obediens* (Fil. 2:8)

III. Hymne

*Hora prima Dominum
ducunt ad Pilatum*

Ymnus.

Des vaders wijsheit die godlike waerheit. Cristus menscheit wort gevangen te metten tijt. Ende van sinen jongeren die hi bekende aftergelaten. Ende wort den joden die hi vercoft was geleverd ende verraden die hem pine andeden.

Versikel.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi benedien di wanttu overmits dinen heiligen cruce die werelt verlost heves. Die om ons ghepassijt biste ontfarm di onser.

Heer verhoer mijn gebet. Ende mijn ropen comen totti.

Collecta.

Heer Jhesu Criste des levenden gods soen du biste der engelen bliscap ende eer ende vriheit die om ons te verlossen woude bespogen (46r) worden vanden fellen joden. Gheslagen mit kynnebacslagen ende mit banden gebonden. Om die glorien dijns naems soe score die banden onser quaetheit ende wi die ons hier vernederen op aertrijc laet ons verbliden mit dinen geselschap al hier boven. Die leves ende regneers een god eweliken zonder eynde. Amen.

Heer verhoer mijn gebet. Ende mijn ropen comen totti.

Benedien wi den heer. Gode seggen wi danc. Alle gelovighe zielen moeten rusten in vreden. Amen.

Tot onser liever vrouwen.

O alre heilichste maget ende moeder om dat swaer suchten daer dijn reyne oetmoedige herte of beefde ende scudde doe du vernames dat dijn lieve soen onse here Jhesus Cristus vanden quaden joden was gevangen ende wredeliken gebonden ende mit verradenisse gegeven den zwaren tormenten. Helpt mi o soete waerde ma(46v) get ende moeder dat mijn verherde coude hert van minen groten swaren sonden moet worden beroert mit waerachtigen berouwe op dat ic in die ure van mijnre doot inden toecomen des viants mi niet en vervaer noch overmits wroegen van mijnre consiencien inden oordel voerden aenschijn des anxteliken rechters niet en darf beven mer dat ic sijn vriendelike aensicht in vruechden mach bescouwen ende mit hem eweliken sonder eynde ontsprekeliken mach verbliden. Amen.

Vader onse. Etcetera.

Te prijmtijt.

God wilt dencken in mijn hulp. Heer tot my te hulpen haeste. Gloria siden vader. Alst was inden beginne. Etcetera.

Antiffen.

Cristus is voor ons geworden onderdanich totter doot ende totter doot des cruces.

Ymmen.

Te prijmtijt wort Jhesus gheleit tot Pylatus ende mit val(47r) schen ghetuge wort seer over hem gheclaget sijn hals geslagen

IV. Versikel

*Adoramus te Christe, quia
per sanctam crucem*

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

Domine exaudi (Ps. 101:2)

Benedictio

VI. Oratio

Propter gemitus et lacrymas

VII. Onze Vader

Terts

I. Opening

Ps. 69(70):2

Korte doxologie

II. Antifoon

*Christus factus est pro
nobis obediens* (Fil. 2:8)

III. Hymne

*Crucifige clamitant hora
tertium*

sijn handen ghebonden sijn aensicht bespoegen alsoe die profeten te voren hadden gesproken.

Versikel.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi benedien di wanttu overmits dinen heiligen cruce die werelt verlost heves. Ontferm di onser die gepassijt biste om ons.

Heer verhore mijn gebet. Ende mijn roepen comen totti.

Collect.

Heer Jhesu Criste des levenden gods soen die scandelike biste gepresenteert den ongenadigen rechter om ons als een moerdenaer die die wrede stemmen der joden als een onnosel lam verduldeliken verdroges. Ghif ons om die glorien dijns naems op dat als wi staen voor dinen vreseliken dingstoel horen moeten dinen gebenedide stemme. Die leves ende regneers een god eweliken zonder eynde. Amen.

Heer verhore (47v) mijn gebet. Ende mijn roepen comen totti.

Benedien wi den heer. Gode seggen wi danc. Alle gelovige zielen moeten rusten in vreden. Amen.

Tot onser liever vrouwen.

O alre soetste moeder ende maget Maria om dat sware versuchten ende om die overvloedige tranen daer du mede waerste bestort doe du Jhesum Cristum dinen lieven soen saeges leiden voerden rechter Pylato ende sonder enige ontfemherticheit ongenadeliken geselen. Ende mit wreden woorden nydeliken verspreken ende scandeliken bespotten ende bespien. Verwerft mi van dinen lieven soen waerachtich berouwe ende bitter tranen voor mijn sonden. Ende helpt mi waerde moeder dat ick van den viant niet en worde bespottet noch van sinen swaren becoringhen gegeselt nae sinen vermoegen ende wille. Noch mit minen sondigen leven ghe(48r) brocht en worden voerden strengen rechter mer verwerft mi van dinen lieven soen dat ic mi selden in desen leven oerdelen moet ende mit waerdiger penitencien mijn sondigen leven alsoe moet beteren dat ic in die ure mijns doots ende mijns anxts van hem gracie ende genade vercrigen moet. Amen.

Vader onse. Etcetera.

Te tercie tijt. Deus.

God wilt dencken in mijn hulp. Heer tot mi te hulpen haeste. Gloria siden vader. Alst was inden beginne. Etcetera.

Antiffen.

Cristus is voer ons geworden onderdanich totter doot ende totter doot des cruces.

Ymnus.

Te tercie tijt riepen die joden cruysten cruysten hi wordt bespottet ende hem wort angedaen enen purpuren cleder ende

IV. Versikel

*Adoramus te Christe, quia
per sanctam crucem*

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

Domine exaudi (Ps. 101:2)
Benedictio

VI. Oratio

Propter angustias et cruciatus

VII. Onze Vader

Sext

I. Opening

Ps. 69(70):2

Korte doxologie

II. Antifoon

*Christus factus est pro nobis
obediens* (Fil. 2:8)

III. Hymne

*Hora sexta Jesus est cruci
conclavatus*

in sijn hoeft wort ghedruct enen doornen croen. Op sinen rugge (48v) droech hi sijn cruce totter stede sijne pinen.

Versikel.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi benedien di wanttu overmits dinen heiligen cruce die werelt verlost heves. Ontferm di onser die gepassijt biste om ons.

Heer verhore mijn gebet. Ende mijn roepen comen totti.

Collecta.

Heer Jhesu Criste des levenden gods soen du biste een croen alre heiligen. Ghif dijn getrouwen om die glorien dijns naems victorie ende sege die onder die bannier dijns cruces striden. Ende die du geteikent heves mitten teiken dijns duerbaren bloets. Verleen hem te coemen tot die ewige glorien. Die leveste ende regneers een god eweliken sonder eynde. Amen.

Heer verhore mijn gebet. Ende mijn roepen comen totti.

Benedien wi den heer. Gode seggen wi danc. Alle gelovige sielen moeten rusten in vreden. Amen.

Tot onser liever vrouwen oracio.

(49r) O alre goedertierenste moeder ende maget Maria om die sware pijn ende omden groten anx't die u bedroefde moederlike herte gedoechde doe die joden riepen tot dinen lieven zoen cruysten cruysten ende doe hi wort gegeselt ende ghecroent ende daer nae totter doot veroordelt totten bitteren tormenten des cruces. Nu helpt mi o Maria waerde moeder ende maghet inder tijt als mijn lichaem ghepinicht sel worden mit swaerre weeuten der siecten. Ende mijn siel belegen sel worden an die een syde vanden vianden ende an die ander side vanden swaren strengen oordel ende vanden gerechten rechter. Helpt mi dan lieve maget Maria dat dat vonnes ende die sentencie des ewigen doots niet en worde gegeven over mi op dat ic niet en worde ghelevert der pinen des ewigen brants. Amen.

Vader onse. Etcetera.

Te sextijt. Deus in adiutorium.

(49v) God wilt dencken in mijn hulp. Heer tot mi te hulpen haest.

Gloria siden vader ende soen ende den heiligen geest. Alst was inden beghinne. Etcetera.

Antiffen.

Cristus is voer ons geworden onderdanich totter doot ende totter doot des cruces.

Ymnus.

Te sextijt wort Jhesus ghenagelt anden cruce daer hinc hi gerekent mitten moerdenaers hem dorste van groter pinen mit edic ende mit gallen wort hi gelaecht. Hem versprac die moerdenaer ter lufferhant.

IV. Versikel

*Adoramus te Christe, quia
per sanctam crucem*

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

Domine exaudi (Ps. 101:2)

Benedictio

VI. Oratio

Propter doloris gladium

VII. Onze Vader**Noon****I. Opening**

Ps. 69(70):2

Korte doxologie

II. Antifoon

*Christus factus est pro
nobis obediens* (Fil. 2:8)

III. Hymne

*Hora nona Dominus Jesus
expiravit*

Versikel.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi benedien di wanttu overmits dinen heiligen cruce die werelt verlost heves. Ontferm di onser die gepassijt biste om ons.

Heer verhore mijn gebet. Ende mijn roepen comen totti.

Collect.

Heer Jhesu Criste des levenden gods zoen die uutgereect hebste dijn armen in (50r) den cruce om te bewisen een begheerte dijnre goedertierenheit alle den ghenen die hem bekeren willen totti. Ende vijff wonden in dinen heiligen lichaem hebste ontfangen om ons. Ghif ons om die glorien dijns naems hier in dijnre minnen alsoe te vorderen ende te bernen. Op dat wi di eweliken moeghen bescouwen. Die leves ende regneers een god eweliken zonder eynde. Amen.

Here verhore mijn gebet. Ende mijn roepen coemen totti.

Benedien wi den heer. Gode seggen wi danc. Alle gelovige zielen moeten rusten in vreden. Amen.

Tot onser liever vrouwen.

O alre mynnentlicste ende overscone soete moeder ende maget Maria om dat swaert des rouwen dat dijn edel siel duerghinc doe du dinen gemynden ende uutvercoren soen saeges hangen anden cruce mit naghelen duerboort mit sinen duerbaren bloede (50v) bestort ende alle sine heilige reyne lichame mit menigen ontteliken wonden duergequetst. Helpt mi o waerde moeder ende maget soete Maria dat mijn siel mit den swaerde des medelidens moet duersteken worden ende mitten speer der godliker minnen duerwont alsoe dat alle mijn bloedige wonden der sonden moeten worden verdreven uut mijnre herten. Op dat ic worde verciert mit duechden ende mit godliken wercken. Ende alle tijt mit mijnre herten ende mit minen gedachten verheven moet worden van desen ellendigen dale der tranen totten hemelschen goeden op dat ic als mijn sterfdach comen sel daer mit siel ende mit lijf waerdich moet wesen te geraken. Amen.

Vader onse. Etcetera.

Te noon.

God wilt dencken in mijn hulp. Heer tot mi te hulpen haest. Gloria siden vader ende den soen ende den heiligen (51r) geest. Alst was inden beginne. Etcetera.

Antiffen.

Cristus is voer ons geworden onderdanich totter doot ende totter doot des cruces.

Ymmen.

Te noon tijt riep Jhesus hely hely waer om hi soe afterghelaten waer. Sijn siel beval hi sinen vader hi uutgaf zijn geest. Die ridder doerstac mit enen speer des heren syde. Die aerde beefde doe ende die zonne verdonckerde.

IV. Versikel

*Adoramus te Christe, quia
per sanctam crucem*

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

Domine exaudi (Ps. 101:2)
Benedictio

VI. Oratio

*Propter gravamen et tor-
mentum*

VII. Onze Vader**Vespers****I. Opening**

Ps. 69(70):2

Korte doxologie

II. Antifoon

*Christus factus est pro
nobis obediens* (Fil. 2:8)

Versikel.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi benedien di want du overmits dinen heiligen cruce die werelt verlost heves. Ontferm dij onser die gepassijt biste om ons.

Heer verhore mijn gebet. Ende mijn ropen. Etcetera.

Collect.

Heer Jhesu Criste des levenden gods zoen die om ons inden cruce storves ende dijn gebenedide side ghesteken wort mit enen speer daer uut ran dijn duerbaer bloet om onse verlossinghe. Ghif ons om die glorien dijns naems (51v) in dien selven bloede al onsen hoop te setten ende vander vruchten dijns bloets altoes te verbliden. Die leves ende regneers een god eweliken sonder eynde. Amen.

Here verhore mijn gebet. Ende mijn ropen coemen totti.

Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Alle gelovige sielen moeten rusten in vreden. Amen.

Tot onser liever vrouwen.

O alre edelste ende alre mynlicste maget Maria om dat jammer ende dat torment daer dijn geest ende dijn waerde siel mede beswaert was doe du stondes biden cruce doe du dinen lieven zoen Jhesum Cristum uut anxt sijne bitterre doot hoordes roepen mit luyder stemmen. Ende u waerde vrouwe sijn alre zoetste moeder beval sinen lieven vriend ende sinen discipel sinte Jan ende cort daer nae sinen geest offerde inden handen sijns vaders. O waerde uutvercoren reyne moeder ende maget zoete Maria helpt mi in die ure (52r) van mijnre doot als ic mijn tonghe niet meer en sel moegen rueren di an te roepen ende als dat sien mijnre ogen sel vergaen ende minen oren niet meer en sellen horen ende alle mijn synnen ende craften sellen breken o alre soetste moeder ende waerde maget vol alre genaden dan laet di gedencken dat ic mijn tranen ende mijn gebet nu uutstort voer die oren dijne goedertierenheit ende wilt mi dan helpen inder uren van mijnre doot ende wilt mijn siel dan leveren dinen gemynden soen. Op dat ic overmits dijne beden wille mach ontgaen die ewighe pijn ende moet coemen in die hemelsche vruechden ende totter ewiger rusten die ic mit ynniger herten altoes van di begeert hebbe ende begeer. Amen.

Vader onse. Etcetera.

Te vespertijt. Deus.

God wilt dencken in mijn hulpe. Here tot my te hulpen haeste.

Gloria (52v) siden vader ende den soen ende den heiligen gheest. Alst was inden beginne ende nu ende altoes ende eweliken sonder eynde. Amen.

Antiffen.

Cristus is voer ons gheworden onderdanich totter doot ende totter doot des cruces.

III. Hymne

*De cruce deponitur hora
vespertina*

IV. Versikel

*Adoramus te Christe, quia
per sanctam crucem*

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

Domine exaudi (Ps. 101:2)

Benedictio

VI. Oratio

*Propter planctum acerbi
ejulatus*

VII. Onze Vader**Ymmen.**

Te vespertijt wort Jhesus genomen vanden cruce die craften sijre godliker sielen waren verborgen. Aldusdanigen doot heeft geleden die arsater des levens is. Och daer lach neder der glorien croen.

Versikel.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi benedien di wanttu overmits dinen heiligen cruce die werelt verlost heves. Ontferm di onser die gepassijt biste om ons.

Heer verhore mijn gebet. Ende mijn ropen. Etcetera.

Collect.

Heer Jhesu Criste des levendighen gods soen du biste een soeticheit der ewigher salicheit die gesalft biste mit duerbaer salven doe du vanden cruce (53r) ghenomen waerste. Ghif ons om die glorien dijns naems stadeliken te ghedencken mit onsen gedachten in dinen honichvloeynden zoeten wonden ende besprengende mit dinen roden bloede die bynnensten onser gedachten. Die leefste ende regneerste een god eweliken sonder eynde. Amen.

Heer verhore mijn gebet ende mijn roepen comen totti.

Benedien wi den heer. Gode seggen wi danc. Alle gelovige zielen moeten rusten in vreden. Amen.

Tot onser liever vrouwen.

O alre edelste ende alre reynste ende uutvercorenste dochter des ewigen vaders. O mynnentlike ewige maget Maria om dat weenlike ende bitterlike suchten ende die overvloedige tranen die daer soe overvloedeliken vloeiden uut dijnre moederliker bedructer herten die du niet op en condes houden doe du als wi geloven neder(53v)vieles oetmoedeliken mit ontloken armen op dat dode lichaem dijns eenghebores ende mynliken zoens die gestorven was ende ofgedaen vanden cruce wes aenschijn te voren scoen was ende clae ende doe sages al bleec ende ontverwet mit der dootverwen wes lichaem onbesmet was ende nu sages jammerlijc mismaket ende gequetst mit menigen wonden ende zeer geswollen van zericheden der wreder slagen. Ende al geverwet mit sinen heiligen bloede. Soe bidde ic u wairde Maria moeder ende maget dattu my helpes van mijnre quetsinge die ick hebbe van minen swaren sonden dat die alsoe gheheelt worden mitten plaester der waerachtigen berouwes op dat als die tijt sel coemen dat mijn lichaem sel verrotten dat dan mijn siel moet worden ghecleet mit onnoselheit ende vercyert mit scamelheit ende waerdich wor(54r)den moet te ommehelsen ende te cussen dinen lieven gebenediden soen Jhesum Cristum minen heer ende minen god. Amen.

Vader ons. Etcetera.

Completen

I. Opening

Ps. 84(85):5

Ps. 69(70):2

Korte doxologie

II. Antifoon

Christus factus est pro nobis obediens (Fil. 2:8)

III. Hymne

Hora completorii datur sepulturae

IV. Versikel

Adoramus te Christe, quia per sanctam crucem

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

Domine exaudi (Ps. 101:2)

Benedictio

VI. Oratio

Propter singultus et suspiria

Te compleet tijt. Converte.

Bekeer ons god onsen heilgever. Ende ofkeer dinen toorn van ons.

God wilt dencken in mijn hulpe. Heer tot mi te hulpen haeste. Gloria siden vader ende den soen ende den heiligen geest. Alst was inden beghinne ende nu ende altoes ende eweliken zonder eynde. Amen.

Antiffen.

Cristus is voer ons geworden onderdanich totter doot ende totter doot des cruces.

Ymmen.

Te compleet tijt wort dat edel lichaem Cristi int graff gheleit. Een hoep des toecomenden levens. Het wordt gesalft mit edelen cruyden. Aldus worden vervolt die scriftueren. Desen doot moet sijn eweliken in mijn gedachten ende in mijn achte.

Versikel.

Heer (54v) Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi benedien di wanttu overmits dinen heiligen cruce die werelt verlost heves. Ontferm di onser die gepassijt biste om ons.

Heer verhore mijn gebet. Ende mijn roepen comen totti.

Collecta.

Heer Jhesu Criste des levenden gods zoen sette dijn pijn dijn cruce ende dijn doot tusschen dijn gerecht ende mijnre sielen nu op dese tijt ende in die tijt als mijn siel vanden lichaem sceiden sel. Ende ghif lieve heer genade ende ontfermherteicheit den levenden ende die ewige ruste den gelovigen die begraven sijn vrede ende eendrachticheit der heiliger kercken ende ons arme sondaren leven ende bliscap eweliken. Die leves ende regneers een god eweliken zonder eynde. Amen.

Heer verhore mijn gebet. Ende mijn roepen coemen totti.

Benedien wi den heer. Gode seggen wi danck. (55r) Alle gelovige sielen moeten rusten in vreden. Amen.

Tot onser liever vrouwen.

O waerde uutvercoren soete maget Maria om dat diepe versuchten ende om die onsprekelike tranen daer dine siel mede geselselt wort ende gequelt doe du sages dat Jhesus Cristus dinen lieven soen dijnre sielen enige solaes gheleit wort int graf. Soe bidde ic di waerde moeder Maria dattu eerste dijn ontfermhertige ogen tot mi in desen dale der tranen. Ende toen mi Jhesus die ghebenedide vrucht dijns lichaems nae desen ellendigen leven op dat ic eer ic uut deser werelt worde geroepen ende als een versmade ende vuyle crenghe worde begraven overmits dijnre hulpen bewaert worde mitten heiligen sacrament ende mit enen saligen eynde mine leven besluuten moet ende varen moet totten ewigen leven. Daer ghi mit uwen lieven soen (55v) ende mit allen heiligen verblijt ende regneert eweliken zonder eynde. Amen.

Lange getijden van het Heilig Kruis met de ingevlochten Mariagebeden

	(79r) Hier beghinnen des heilighen cruce langhe ghetiden.
Metten	Metten.
I. Inleiding	Heer Jhesu Criste levendighe gods soon. Ic dancke ende love di bi wies gracen ic bin dat selve dat ic bin. Bi wies ontfermherticheit ic leve beroert worde ende ontstae ghewaerdighe mi te loven di ende dinen herden goedertieren name begheerliken lof te singhen. Ghif mi crachte teghen dijn vianden ende die mijn. Die leves ende regneerste boven allen tiden der tiden. Amen.
II. Opening	Domine labia mea aperies.
Ps. 50(51):17	(79v) O heer du selste opdoen mijn lippen. Ende mijn mont sel dinen lof voertkundighen.
Ps. 69(70):2	God wilt dencken in mijn hulpe. Heer tot mi te helpen haest.
Korte doxologie	Glorie si den vader ende den soon ende den heilighen gheest. Alst was inden beghinne ende nu ende altoes ende ewelike sonder eynde amen.
III. Invitatorium	Invitatorium.
Antifoon	Coemt laet ons Cristum ghevanghen ghegheselt bespot ende ghecruust aenbeden.
IV. Psalm	Venite exultemus.
Ps. 94(95):1-11	Coemt laet ons seer vervroechden ten heer laet ons jubileren gode onsen heylghever sijn aensicht laet ons te voren begripen mit belien ende laet ons (80r) mit psalmen tot hem volhertelike bliscap hebben.
Antifoon	Coemt laet ons Cristum ghevanghen ghegheselt bespot ende ghecruust aenbeden.
	Want God is groot heer ende groot coninc over alle die gheen die godlike sijn want die heer en verdrivet niet sijn volke want in sinen handen sijn alle eynden van eertrike ende die hoecheit der berghen siet hi.
Antifoon	Coemt laet ons den ghecruusten aenbeden.
	Want sijn is dat meer ende dat hevet hi ghemaect ende dat droghe lant hebben sijn handen ghevest coemt laet ons hem aenbeden laet ons voer gode neder vallen laet ons screyen voer den heer die ons ghemaect hevet want (80v) hi is onse heer ende onse god ende wi sijn sijn volke ende scapen sijne weyden.
Antifoon	Coemt laet ons Cristum ghevanghen ghegheselt bespot ende ghecruust aenbeden.
	Of ghi huden hoort sijn stemme en verherdet niet uwe herten ghelike dat uwe vaderen mi vertoornden inden daghe der becoringhen inder woestinen daer mi uwe vaderen becoorden ende proeveden ende saghen mijn werken.
Antifoon	Coemt laet ons den ghecruusten aenbeden.

	Veertich jaer was ic naest desen gheslacht ende sprac altoes dese dwalen inder herten ende si en bekenden niet minen wege ende ic swoer hem in minen toern dat si niet en souden gaen in (81r) mijn rust.
Antifoon	Coemt laet ons Cristum ghevanghen ghegheselt bespot ende ghecruust aenbeden.
Korte doxologie	Glorie si den vader ende den soon ende den heilighen gheest. Alst was inden beghinne ende nu ende altoes ende ewelike sonder eynde amen.
Invitorium	Coemt laet ons den ghecruusten aenbeden. Coemt laet ons Cristum ghevanghen ghegheselt bespot ende ghecruust aenbeden.
V. Hymne <i>In passione Domini / Qua datur salus homini</i>	Ymmen. Inden liden ons heren daer den mensche salicheit in ghegheven wort daer in moet sijn onse vercoelinghe ende begeerte ons herten. Laet ons draghen in onsen ghedachten die pijn ende die versmadenisse Cristi sijn doornen crone sijn cruce sijn naghelen (81v) ende speer ende die alre heilichste wonden die alles loves waerdich sijn. Die galle asijn ende die bitterheit sijns doots alle dese moeten ons versaden ende soeteliken droncken maken ende moeten ons vervullen mit doechden ende mitter glorioser vruchten. Wi oefenen di ghecruust ende wi bidden di van alle onser herten dattu ons wilste toevoegen den scaren der heilighen inden ewighen leven. Glorie si di heer die daer hincste inden cruce ende al roepende dinen gheest opgaveste ende verlost die verloren werelt. Lof ende eer si Cristo vercoft ende verraden mit enen teyken des vreden gepassijt totter doot sonder sake (82r) voert volke in die versmaden galghe amen.
VI. Psalm Ps. 2:1-13	Quare fremuerunt. Waer om grimmede dat volc ende waer om hebben die luden ydel dinghen ghedocht. Die coninghen der eerden stonden te samen ende die princen quamen te samen in een teghen den heer ende teghen sinen Cristum. Laet ons hoer banden scoren ende laet ons hoer juc van ons werpen. Die inden hemel woent die selse bespotten ende die heer selse veronwaerden. Dan sel hi spreken in sinen toorne tot hem ende in sijne verbolghenheit sel hise bedroeven. Mer ic bin gheset een coninc van hem over Syon sinen heilighen berghe te prediken sijn ghebodt. Die heer (82v) seide tot mi du biste mijn soon huden heb ic di ghewonnen. Eysche van mi ende ic sel di dat volke gheven tot dijnre ernissen ende die eynden der eerden tot dijnre besittinghe. Du selste dat volke regieren in een yseren roede ende du selstese breken als een eerden vat. Ende ghi coninghen die dat volke oordelt leert nu ende dient den heer in vresen ende verblijdt in hem mit bevinghe. Begrijpt disciplijn op dat ghi niet en verdervet vanden rechten wege als die heer toernich wort. In corter tijt als sijn toorn sel berennen salich sijn si alle die in hem betrouwen.

Korte doxologie
Antifoon

Glorie si.

Antiffen.

Die mannen sijn (83r) opghestaen teghen mi sonder ontfermicheit ende en spaerden mijn siel niet.

Versikel

Versikel.

Ic begaf mijn huus ende liet after mijn ernisse. Ende ic gaf mijn uutvercoren siel inden handen mijnre vianden.

Onze Vader

Pater noster. Ende en inleide ons niet in becoringhen. Mer verlos ons vanden quaden.

Versikel

Versikel.

Dat gloriose liden Cristi moet ons brengen totter bliscap des paradijs amen.

VII. Profetie

Jes. 53:2-5

Die eerste lesse.

In hem en was gheen ghedaente noch schoonheit ende wi saghen hem ende in hem en was gheen aensicht ende wi begheerden hem. Enen versmaden ende alre verworpenste der mannen, enen man der rouwen ende die se(83v)richeden weet ende sijn aensicht was als een behuut aensicht ende een versmaet aensicht waer om dat wi hem voer niet en achten, mer waerliken hi hevet onse siecte opgeboert ende onse droefheit hevet hi ghedraghen. Ende wi rekenden hem te wesen als enen malaetschen mensche van gode gheslaghen ende ghenedert mer hi is ghewont om onse boesheit ende hi is vertreden om onse sonden. Die slaghe ons vreden hevet hi ontfaien ende overmids sijn liden sijn wi gesont gheworden. Mer du heer ontfirme di onser. Gode seggen wi danc.

Respons

Respons.

O ghi alle die daer biden weghe lijt aensiet ende denct of enich rouwe is (84r) ghelike als mijn rouwe.

Vers

Vers.

Aendenct alle ghi luden ende besiet mijn rouwe. Of enich rouwe is ghelike als mijn rouwe.

Benedictio

Heer heet gheven die benedictie. Overmids dat heilighe liden moet ons Cristus gheven gracie ende benedictie amen.

VIII. Eerste lezing

Joh. 19:1-3

Die ander les.

Pylatus taste Jhesum aen ende gheselden ende die ridders vlochten een crone van doornen ende settense op sijn hoeft ende ommesloeghen mit enen pellen clede, ende si quamen tot hem ende seiden. Wes ghegruet coninc der joden. Si bedecten sijn begheerlike aensicht ende gaven hem kinnebacslaghen ende si spoghen in hem ende si namen een riet ende sloghen (84v) sijn hove. Mer du heer ontfirme di onser. Gode segghen wi danc.

Respons

Respons.

Die ouders des volcs maecten raet hoe dat si Jhesum mit verradenisse houden mochten ende doden. Mit swaerden ende mit stocken ghinghen si uut als tot enen moordenaer.

Vers

Vers.

Die bisscoppen ende die phariseen vergaderden raet hoe dat si Jhesum mit verradenisse houden mochten ende doden. Mit

Benedictio

IX. Tweede lezing

Joh. 19:16-18

Respons

Vers

Benedictio

X. Derde lezing

Joh. 19:28-30

Respons

Vers

XI. Kantiek

Te Deum

swaerden ende mit stocken ghinghen si uut als tot enen moerdener.

Heer heet gheven die benedictie. Overmids der doghet des heilighen cruce moet ons die heer leiden totter bliscap des ghewarighen lichts. Amen.

Die derde lesse.

(85r) Die ridders namen Jhesum ende leiden uuttaert ende hi droech hem selven sijn cruce ende ghinc totter stat diemen Calvarien heet ende daer cruusten si hem. Ende twee scakers een aen die een side ende die ander aen die ander side, mer inden middel Jhesum. Mer du heer ontferm di onser. Gode segghen wi danc.

Respons.

Als tot enen moordener si di uutgegaen mi te vaen, daghelics was ic bi u lerende inden tempel ende ghi en hielt mi niet ende siet ghegheselt leidi mi te cruce.

Vers.

Doe si die handen hadden gheslagen aen Jhesum ende si hem hielden seide hi hem. Daghelics was ic bi u lerende inden tempel ende ghi en hielt (85v) mi niet ende siet ghegheselt leidi mi te cruce.

Heer heet gheven die benedictie. Die besprenginghe des bloets Cristi si onse ewighe salicheit ende beschermenis. Amen.

Die vierde lesse.

Namaels doe Jhesus wiste dat te hant alle dinghen volbrocht waren doe seide hi mi dorst. Ende si namen een spongie ende dedense om een riet ende voldense mit edic ende gavent hem voer sinen mont ende doe Jhesus den edic ghenomen hadde doe seide hi het is volbrocht. Ende mit gheneychden hode gaf hi sinen gheest. Mer du heer ontferm di onser. Gode segghen wi danc.

Respons.

Als een lam is hi gheleit ter (86r) doot ende doe hi qualiken gehandelt wort en loke hi sinen mont niet op. Hi is ghelevert totter doot op dat hi levende mochte maken sijn volke.

Vers.

Hi gaf sijn siele inder doot ende is gerekent onder die misdadighe. Op dat hi levende mochte maken sijn volke. Glorie si den vader ende den soon ende den heiligen gheest. Op dat hi levende maken mochte sijn volke.

Te deum.

Di god loven wi, wi benedien di ende wi belien di heer ende coninc der coninghen. Wi kennen di die ghecruust biste een gloriose beleider ende enen wonderliken verlosser. Du die ons verlost hebste mit uutstortinghe dijns bloets. Heer (86v) du biste waerdich te ontfaen lof ende benedictie. Alle vleysche moet in di verbliden alle dat levende is moet di belien loven glorificeren ende benedien inder ewicheit. Amen.

Lauden**I. Opening**

Ps. 69(70):2

Korte doxologie

II. Psalm

Ps. 12(13):1-6

Korte doxologie

Antifoon

III. Hymne*Christum ducem / Qui per
crucem***III. Kapittel**

Hebr. 12:3

Versikel

Die laudes.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi ghebenedien di.
Wanttu overmids dinen heilighen cruce die werelt verlost
hebste ontferm di onser die ghepassijt biste om ons.

God wilt dencken in mijn hulpe. Heer tot mi te helpen haeste.
Glorie si.

Usque quo.

Hoe langhe vergheetstu mi totten eynde hoe langhe keerstu
dijn aensicht van mi. Hoe langhe sellen die begeerten di te
sien alle den dach in (87r) mijnre sielen staen ende die rouwe
in mijnre herten. Hoe langhe sel mijn viant hem verbliden op
mi heer ontferm mijns ende hoer mi mijn god. Heer verlicht
mijn oghen dat ic nymmermeer en slape inder doot op dat
mijn viant niet en segghe ic heb macht ghehad teghens hem.
Die gheen die mi bedrucken sellen hem verbliden ist dat ic
beroert worde mer ic heb in dijnre ontfermherticheit ghe-
hoept. Mijn herte sel hem verbliden in dijn salicheit ic sel
singhen den heer die mi goede gaven ghegheven hevet ende
ic sel mit sanghe loven den name des alren oversten heren.

Glorie si den vader.

Antiffen.

(87v) Versmadenisse ende anxt hebben si mi ghedaen ende
die heer is mit mi als een sterke strider.

Ymmen.

Onse scare moet loven blideliken Cristum den beleider die
ons verlost hevet vanden viant overmids dat cruce ende
die hemelsche scaren moeten hem verbliden mit love. O
Jhesu onse verlossinge die sterke pijn dijns doots ende dat
uutstorten dijns bloets moet onse herten beroeren op dat wi
di soeken. Die ewighe bequame gaven Cristi sijn ons gege-
ven overmids die gheselen spekelen slaghen ende die salighe
wonden. O heilige maker der sterren dat bloet dijnre won-
den in welken bloede wi alle (88r) ghewasschen sijn moet
onse herten beroeren dat wijt bescreyen moeten. O behouder
wil ons droncken maken mitten liden dijns doots overmids
welken liden du ons ghelovighe menschen gheven wilste
die salighe bliscap. Lof ende eer si Cristo vercoft ende ver-
raden mit enen teyken des vreden ghepassijt totter doot son-
der sake voert volke in die versmaden galghe amen.

Capittel.

Hier om wilt dicke overdenken den heer Jhesum Cristum
hoedanighe wederspreking hi gheleden hevet vanden sonda-
ren op dat ghi niet moede en wort in uwen ghemoede ontbli-
vende. Gode segghen wi danc.

Versikel.

Hi hevet sijn kinne(88v)backen ghegheven dien sloech ende
sijn siel is vervolt mit versmadenisse.

IV. Kantiek

Benedictus (Lucas 1:68-79)

Benedictus dominus.

Ghebenedijt si god die heer van Israhel want hi sijn volke ghevant ende verlost hevet. Ende hi hevet ons opgherecht den hoorn der salicheit in Davids huse sijns kints. Als hi ghesproken hevet uutten monde sijne heiligher propheten die van beghin der werelt gheweest hebben. Salicheit van onsen vianden ende van alle der gheenre handen die ons haten. Om te doen ontfermherticheit mit onsen vaderen ende te ghedencken sijne heiligher ghelovenisse. Den eet dien hi swoor tot Abraham onsen vader dat hi ons hem selven (89r) gheven woude. Op dat wi sonder anxt verlost vanden handen onser vianden hem dienen souden. In heilicheit ende in rechtvaerdicheit voer hem alle onse daghe. Ende du kint du biste een propheet des oversten gheheten wanttu selste voer gaen dat aenschijn des heren te bereiden sinen weghe. Te gheven wijsheit der salicheit sinen volke in verghiffenisse hoorre sonden. Mitten binnensten der ontfermherticheit ons gods daer hi ons mede ghevant hevet die uutten hoghen opgegaen is. O heer inlicht den ghenen die in duusternisse sitten ende inden sceme des doots te leiden onse voeten inden wech des vreden.

Korte doxologie
Antifoon

(89v) Glorie si den vader.

Antiffen.

God en hevet sinen enigen soon niet ghespaert mer hi heeft en voer ons allen ghegheven.

Domine exaudi (Ps. 101:2)

Heer hoer mijn ghebet ende mijn roepen come totti. Laet ons bidden.

VI. Collecte

Collect.

Heer Jhesu Criste levende gods soon die te metten tijt om der menschen salicheit woutste ghevanghen worden verraden gheslaghen bi dinen soeten kinnebacken ende bespoghen. Wi bidden di ghif ons versmadenisse ende laster om die glorie dijns heilighen naems blideliken te ontfaen ende also te ghedenken een stadighe memorie dijns lidens op dat wi salichliken moghen waerdich worden te comen totter glorien dijner verrisenisse. Die (90r) leves ende regneerste mit gode den vader in enicheit des heilighen gheests een god ewelike sonder eynde amen.

VII. Oratio

Propter terrores illius commotionis

Oracio.

O alre heilichste moeder ende maecht Maria om dat anxtelike versuchten daer dijn herte of bevede doe du vernaemste dat dijn enighe soon Jhesus Cristus vanden quadien was ghevanghen ende ghebonden ende mit verradenisse gegheven den swaren tormenten. Helpe mi dat mijn herte van minen sonden moet worden vervaert ende beroert tot ghewarighen rouwe op dat ic in die ure mijnre doot totten toecoemst des viants mi niet en dar vervaren noch overmids wroeghinghe mijnre consciencien teghen (90v) dat aenschijn des anxteliken rechters en moet beven, mer dat ic sijn vriendelike aenschijn

Domine exaudi (Ps. 101:2)
Benedictio

Priem
I. Opening

Ps. 69(70):2

Korte doxologie

II. Hymne

*Tu qui velatus facie / Fuisti
sol justitiae*

III. Psalm

Ps. 42(43):1-5

Korte doxologie
Antifoon

IV. Kapittel

1 Petr. 4:13

Respons

Vers

moet bescouwen ende mit hem ontsprekelike ende sonder eynde verbliden, amen.

Heer hoer mijn ghebet. Ende mijn roepen come totti. Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Alle ghelovighe sielen moeten rusten in vreden amen.

Die prijm.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende ghebenedien di. Wanttu overmids dinen heilighen cruce die werelt verlost hebste ontferm di onser die ghepassijt biste om ons.

Deus in.

God wilt dencken in mijn hulpe. Heer tot mi te helpen haeste. (91r) Glorie si den vader.

Ymmen.

O sonne der gherechticheit die ghedect wortste dijn aensicht mit enen doeke bespot mit gheboghen knien ende gepinicht mit slaghen. Wi bidden di naernsteliken dattu ons wilste ghenadich wesen ende overmids dijnre goedertierenheit leiden wilste totter bliscap des paradijs. Lof ende eer si Cristo vercoft ende verraden mit enen teyken des vreden ghepassijt totter doot sonder sake voert volke in die versmaden galghe. Amen.

Judica me.

God oordel mi ende ondervinde mijn sake vanden quaden menschen ende vanden bosen menschen ende bedrieghenden vrie mi. (91v) Want du biste mijn god mijn stercheit waer om hebstu mi verdreven ende waer om gae ic voert bedroevet als die viant mi pinicht. Sent uut dijn licht ende dijn waerheit si hebben mi utgheleit ende toegheleit in dinen tabernakel. Ende ic sel ingaen totten outaer gods tot gode die mijn joghet verblijft. Ic sel di belien mit love god mijn god mijn siele waer om bistu bedroevet ende waer om bedroefstu mi. Hope in gode want ic hem noch belien sel salichghever mijns aensichts ende mijn god.

Glorie si den vader.

Antiffen.

O mijn god mijn hulper ic en heb mijn aensicht niet ofghe(92r)keert vanden ghenen die mi begrepen ende in mi spoghen ende daer om en bin ic niet confuus.

Capittel.

Verblijft u ghi die dat liden Cristi draghet op dat ghi in die openbaringhe sijnre glorien verbliden moghet. Gode segghen wi danc.

Respons.

Die gheest ons monts Cristus die heer is ghevanghen.

Vers.

Om onse sonden, is Cristus die here ghevanghen. Glorie si den vader ende den soon ende den heilighen gheest. Die gheest ons monts Cristus die heer is ghevanghen.

Versikel**Versikel.**

Hi voersette hem die bliscap ende leet den doot. Ende versmade alle confusie.

Domine exaudi (Ps. 101:2)

Heer hoer mijn ghebet. Ende mijn roepen come totti.

V. Collecte**Collect.**

(92v) Heer Jhesu Criste des levenden gods soon die om onsen wille versmadeliken gheliken enen moordenaer den bosen rechter biste ghepresenteert die wrede stemmen der grimmen der joden leetstu herde goedertierlike als een dat alre sachtmoedichste lammekijn. Ghif ons om die glorie dijns naems als wi staen sellen voer die vierscaer dijns gruweliken oordels dat wi dan mit dijnre ghebenedider soeter stemmen ende mit dinen vrienden moeten worden ghetroest. Die leves ende regneerste mit gode den vader in enicheit des heilighen gheests een god ewelic sonder eynde amen.

VI. Oratio**Oracio.**

Propter gemitus et lacrymas

O alre soetste moeder ende (93r) maecht Maria om dat swaer versuchten ende die serighe tranen daer du mede waerste bestort doestu Jhesum Cristum dinen lieven soon saechste presenteren voer den valschen rechter ende sonder ontfermen gheselen mit swaren woorden verspreken ende lasterlike bespotten. Vercrijch mi van dinen lieven kinde sericheit van minen sonden ende tranen van salighen rouwe ende helpe mi dat ic vanden viant nimmermeer en worde bespottet noch van sinen swaren becoringhen ghegheselt na sinen wille noch mit minen sonden ghebrocht voer den bevenden rechter mer vercrijch mi dat ic mi selven oordelen moet in dit leven ende mit waerachtigher pe(93v)nitencien mi gheselen moet amen.

Domine exaudi (Ps. 101:2)

Heer hoer mijn ghebet ende mijn roepen come totti.

Benedictio

Benedien wi den heer. God segghen wi danc. Alle ghelovighe sielen moeten rusten in vreden amen.

Terts**Die tercië.****I. Opening**

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi ghebenedien di. Wanttu overmids dinen heilighen cruce die werelt verlost hebste ontferme di onser die ghepassijt biste om ons.

Ps. 69(70):2

Deus in adiutorium.

Korte doxologie

God wilt dencken in mijn hulpe. Heer tot mi te helpen haeste. Glorie.

II. Hymne**Ymmen.**

*Hora qui ductus tertia /
Fuisti ad supplicia*

O Criste die wortste gheleit te tercië tijt totter pinen te draghen dijn cruce op dijn scouderen voer onse onsalighe. Ghif ons di also te minnen ende (94r) heilichliken te leven op dat wi waerdich worden moeten te ghebruken die ruste des hemelschen vaderlants. Amen.

III. Psalm**Exaudi deus.**

Ps. 63(64):2-11

God hoer mijn ghebet als ic bidde vrie mijn siel van anxte des viants. Du hebste mi beschermt vander vergaderinghe der

	quader menschen ende van veelheit der gheenre die boesheit wrochten. Want si hebben haer tonghen scerpe gemaect als een swaert si leiden laghen een bitter dinc op dat si heymelike mochten bestricken den onbevleeten. Si sellen haesteliken bestricken ende niet ontsien si hebben haer bose woorden vast ghemaect. Si spraken dat si die stricken soudē huden ende sei(94v)den wie soude die stricken sien. Si visierden valschen rade mer si ontbroken in horen rade. Die mensche sel gaen tot godliken dinghen te smaken ende god sel worden verheven. Hoer wonden sijn gheworden scutten der cleynre kinderen ende hoer tonghen sijn ghecrent weder hem. Alle goede menschen sijn bedroevet geworden diese sagen ende hadden vrese. Ende si bootscapten die werken gods ende sijn werken verstonden si. Die rechtvaerdighe sellen hem verblijden inden heer ende hopen in hem ende alle goede sellen verblijt worden van herten.
Korte doxologie	Glorie si den vader.
Antifoon	Antiffen. Die heer is gheleit totter doot als een (95r) lam ende hi en loke sinen mont niet op.
IV. Kapittel	Capittel.
1 Petr. 2:21	Cristus is ghepassijt voer ons ende hevet ons een exempel ghegheven dat wi sijn voetstappen sellen na volghen. Gode segghen wi danc.
Respons	Respons. Hi voersette hem die bliscap ende leet den doot.
Vers	Vers. Ende versmade alle confusie. Ende leet den doot. Glorie si den vader ende den soon ende den heilighen gheest. Hi voersette hem die bliscap ende leet den doot.
Versikel	Versikel. Hi is geoffert want hi woude. Ende hi en loke sinen mont niet op.
<i>Domine exaudi</i> (Ps. 101:2)	Heer hoer mijn ghebet. Ende mijn roepen come totti.
V. Collecte	Collect. Heer Jhesu Criste des levenden gods soon die daer biste (95v) een croen alle dijnre ghetrouwer vrienden die onder die banier dijns waerden cruce stridende sijn. Om die glorie dijns heiligen naems ghif ons seghe van onsen vianden ende alle die gheen die du gheteykent hebste mitten teyken dijns preciosen bloets die verleen te comen totter ewigher cronē. Die leves ende regneerste mit gode den vader in enicheit des heilighen gheests een god ewelike sonder eynde amen.
VI. Oratio	Oracio.
<i>Propter angustias et cruciatus</i>	O alre goedertierenste moeder ende maghet Maria om di sware pijn ende anxt die dijn herte doechde doe die joden riepen cruusten cruusten ende daer om dijn soon Jhesus Cristus wort ter doot veroerdelt ende ten bitteren tormenten (96r) des crucen. Helpe mi inden groten anxte daer mijn lichaem

Domine exaudi (Ps. 101:2)
Benedictio

Sext I. Opening

Ps. 69(70):2

Korte doxologie

II. Hymne

*Crucem pro nobis subiit /
Et stans in illa sitiit*

III. Psalm

Ps. 115(116):10-19

Korte doxologie
Antifoon

IV. Kapittel

Fil. 2:8

Respons

sel worden ghepijnt mit siecten ende mijn siel aen die een side sel sijn belegen vanden vianden ende aen die ander side vanden strenghen rechter. Helpe mi daer Maria dat die sentencie vander ewigher doot teghen mi niet en worde ghegheven op dat ic niet overgelevert en worde te pinighen inden ewighen brande amen.

Heer hoer mijn ghebet ende mijn roepen come totti.

Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Alle gelovighe sielen moeten rusten in vreden. Amen.

Die sext.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi ghebenedien di wanttu overmids dinen heiligen cruce (96v) die werelt verlost hebste ontferm di onser die ghepassijt biste om ons.

God wilt dencken in mijn hulpe. Heer tot mi te helpen haeste.

Glorie si.

Ymmen.

Jhesus is om ons aenden cruce gheclommen in welken cruce hem dorste ende sijn heilighe handen ende voeten worden doorgraven mit naghelen. Eer ende benedictie moet sijn den heer ghecruust die ons mit sijnre pinen verlost hevet vander ellendicheit. Lof ende eer si Cristo vercoft ende verraden mit enen teyken des vreden gepassijt totter doot sonder sake voer tvolke in die versmaden galghe. Amen.

Credidi propter.

(97r) Ic heb ghelovet waer om dat ic sprac ic bin alte seer oetmoedicht. Ic seide in minen uitganc alle mensche is loghenachtich. Wat sel ic den heer weder gheven voer alle dat hi mi ghegheven hevet. Ic sel aennemen den kelc der salicheit ende sel aenroepen den name des heren. Ic sel mijn begeerte gheven den heer voer alle sijn volke die doot sijnre heilighen is duerbaer in sinen aensicht. O heer ic bin dijn knecht ic bin dijn knecht ende een soon dijnre deernen. Heer du hebste mijn banden ghescoert mijn banden ic sel di offeren een offer des loves ende ic sel aenroepen den name des heren. Ic sel weder (97v) gheven den heer mijn begheerte int aenschijn alle sijns volcs inden cameren des heren huus in den middel van di Jherusalem.

Glorie si den vader.

Antiffen.

Si setten boven sijn hovel ghescreven Jhesus Nasarene coninc der joden.

Capittel.

Hi oetmoedichde hem selven ende is ghehoersaem gheworden voer ons totter doot. Gode segghen wi danc.

Respons.

Hi is gheoffert want hi woude.

Vers

Vers.

Ende hi en loke sinen mont niet op. Want hi wouDET. Glorie si den vader ende den soon ende den heilighen gheest. Hi is gheoffert want hi wouDET.

Versikel

Versikel.

Hi gaf inder doot sijn siel. Ende is gerekent mitten misdadigen. Heer (98r) hoer mijn ghebet. Ende mijn roepen come totti.

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

Collect.

Heer Jhesu Criste des levenden gods soon die dijn lieflike armen hebste uutgherect aenden cruce ende vijf wonden ontfangen in dinen edelen lichaem om te openbaren die goeder-tierenheit dijnre minnen den ghenen die totti comende sijn. Ghif ons om die glorie dijns naems hier in dijnre minnen also te bernen ende te vorderen op dat wi in dinen soeten armen ewelike moeten rusten. Die leves ende regneerste mit gode den vader in enicheit des heilighen gheests een god ewelike sonder eynde. Amen.

VI. Oratio

Propter doloris gladium

Oraci.

O alre minnentlicste moeder ende maghet Ma(98v)ria om dat swaert des rouwen dat dijn herte doersneet doe du dinen alren edelsten soon naect saechste hanghen inden cruce mit naghel-len doorboert mit sinen preciosen bloede bestort ende over al mit menighen wonden doorboert. Helpe mi dat mijn siele mitten swaerde des mededogens moet worden doorsteken ende mitten speer der godliker minnen doerwont also dat alle mijn bloedighe sonden driven moeten uut mijnre herten op dat ic suver worde van sonden ende gheciert mit godliken werken ende mit minen ghedachten verheven van desen ellendighen dale totten hemelschen goede op dat als die leste dach coemt dat ic daer mach (99r) raken mit siel ende mit lijf amen.

Domine exaudi (Ps. 101:2)

Benedictio

Heer hoer mijn ghebet ende mijn roepen come totti. Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Alle ghelovighe sielen moeten rusten in vreden amen.

Noon

Die noon.

I. Opening

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi ghebenedien di. Want du overmids dinen heilighen cruce die werelt verlost hebste ontfarm di onser die gepassijt biste om ons.

Ps. 69(70):2

Deus in adiutorium.

God wilt dencken in mijn hulpe. Heer tot mi te helpen haeste. Glorie si.

Korte doxologie

Ymmen.

II. Hymne

Beata Christi passio / Sit nostra liberatio

Dat salighe liden Cristi moet sijn onse vercoeling ende overmids dat liden moet ons bereit wesen die salige bliscap. (99v) Glorie si di heer die daer hincste aenden cruce ende al roepende dinen gheest opgaveste ende verlost die verloren werelt. Lof ende eer si Cristo vercoft ende verraden mit enen

III. Psalm

Ps. 30(31):2-6

Korte doxologie
Antifoon

IV. Kapittel

1 Petr. 3:18

Respons

Vers

Versikel

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

VI. Oratio

Propter gravamen et tormentum

teyken des vreden gepassijt totter doot sonder sake voert volke in die versmaden galghe amen.

In te domine.

Heer ic heb in di ghehoept ende ic en worde niet confuus in ewicheit in dijnre gherechticheit vrie mi. Neyghe tot mi dijn oren snellike dattu mi verlost. Wes mi in gode beschermmer ende in dat huus der toevluchten dattu mi salichmakes. Want du biste mijn stercheit ende mijn bescudder ende doer dinen name selstu mi leiden ende (100r) voeden. Du selste mi uitleiden vanden stricke dat si mi verborghen hebben wanttu mijn bescermer biste. In dinen handen beveel ic minen gheest du hebste mi verlost here god der waerheit.

Glorie si den vader.

Antiffen.

Jhesus riep mit luder stemmen vader in dinen handen beveel ic minen gheest.

Capittel.

Cristus is eenwarf ghestorven om onse sonden die rechtvaerdighe voer die onrechtvaerdighe op dat hi ons soude offeren gode ja wi die den vleysche ghestorven sijn ende levende sijn den gheest. Gode segghen wi danc.

Respons.

Hi gaf inder doot sijn siel.

Vers.

Ende wort gherekent mitten misdadighen, sijn siel. Glori (101v) si den vader ende den soon ende den heilighen gheest. Hi gaf inder doot sijn siel.

Versikel.

Waerlic hi hevet onse quellinghe opgeboert. Ende ghedraghen onse droefheit.

Heer hoer mijn ghebet ende mijn roepen come totti.

Collect.

Heer Jhesu Criste des levenden gods soon die te noen tijt inden cruce mit uutgerechten armen gode dinen vader opgaveste dinen gheest ende mitten slotel dijns doots dat paradijs oploecste. Wil ons verlenen dattu in die ure ons doots onse siel ontfermhertelike totti doeste comen du die waerlike een paradijs des levens biste, die leveste ende regneerste mit gode den vader in enicheit des heili(101r)ghen gheests een god ewelic sonder eynde amen.

Oracio.

O alre edelste moeder ende maghet Maria om den jammer ende torment daer dijn gheest mede was beswaert doe du stontste biden cruce ende Jhesum Cristum dinen lieven soon in anxt sijnre doot hoerste roepen mit luder stemmen die lieve moeder bevelende sinte Jan ende sinen gheest offerende sinen vader. Help mi Maria in die ure mijnre doot als mijn tonghe di niet meer en sel moghen aenroepen als dat ghesicht mijnre oghen sel vergaen ende mijn oren doven ende alle mijn sinnen

Domine exaudi (Ps. 101:2)
Benedictio

Vespers I. Opening

Ps. 69(70):2

Korte doxologie

II. Psalm

Ps. 121(122):1-9

Korte doxologie
Antifoon

III. Hymne

Qui pressura / Mortis dura

ende crachten sellen ontbreken dan ghedenct o alre soetste moeder (101v) ende maghet Maria dat ic nu storte mijn ghebet voer die oren uwer goedertierenheit ende wilt mi helpen in die grote noot ende wilt minen gheest dinen soon bevelen op dat ic overmids hem mit uwer bedinghe ontgaen moghe die ewighe pijn ende gebrocht moet worden totter rusten des hemelschen vaderlants, amen.

Heer hoer mijn ghebet. Ende mijn roepen come totti. Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Alle ghelovighe sielen moeten rusten in vreden amen.

Die vesper.

Heer Jhesu Criste wi aenbeden di ende wi ghebenedien di. Wanttu overmids dinen heiligen cruce die werelt verlost hebste ont(102r)ferm di onser die ghepassijt biste om ons.

Deus in ad.

God wilt dencken in mijn hulpe. Heer tot mi te [hel]pen haeste.

Glorie si.

Letatus.

Ik bin verblijft in desen die mi gheseit sijn wi sellen gaen int huus des heren. Onse voeten stonden in dinen widen salen hemelsche Jherusalem. Du biste Jherusalem die ghetimmert wortste als een stat welker ghemeenscap te gader is in een enich een. Want daer sijn opgheclommen die gheslachten die gheslachten des heren die tughe van Israhel om te belien den name des heren. Want daer die stoelen int gherecht sellen sitten die stoelen sijn op Davids (102v) huus. Bidt die ten vrede sijn Jherusalem ende overvloedicheit si den ghenen die di minnen. Overmids dijnre cracht moet vrede worden ende overvloedicheit in dinen toornen. Jherusalem om minen broeders ende om mijn naesten heb ic vrede van di gesproken. Om des heren huus ons gods heb ic goede dinghen di ghesocht.

Glorie si.

Antiffen.

Heer du biste waerdich te nemen den boeke ende te openbaren sijn heymelicheit wanttu biste ghedoot ende hebste ons verlossent in dinen bloede.

Ymmen.

O Jhesu verlosser alre menschen die ontbonden hebste die knopen der sonden mitter swaerre pinen des doots leide (103r) ons totten waerachtighen vrede. O Jhesu Criste alre hoechste du hebste ghedronken den alren bittersten drank der gallen inden cruce om onse sonden. O waerde Jhesu een goedertieren coninc ende een gheselle des vaders licht du hebste die rivieren des bloets uutghestort op dat bitter outaer des crucen. O waerde bloet Cristi du waerste een verderver

IV. Kapittel*Hebr. 2:9*

Versikel

V. Kantiek*Magnificat* (Lucas 1:46-55)

Korte doxologie

Antifoon

Domine exaudi (Ps. 101:2)**VI. Collecte****VII. Oratio***Propter planctum acerbi
ejulatus*

des nydighen viants ghif ons te dorsten ende te comen totten avontmael des toecomenden lams. Lof ende eer si Cristo vercoft ende verraden mit enen teyken des vreden ghepassijt totter doot sonder sake voert volke in die versmaden galghe. Amen.

Capittel.

Wi hebben ghesien den heer (103r) Jhesum Cristum ghecroent mit glorien ende mit eren om dat liden des doots op dat hi smaken soude den doot voer alle menschen overmids die gracie gods. Gode segghen wi danc.

Versikel.

Hi hevet sijn kinnebacken ghegheven dien sloeghen ende sijn siel is vervollet mit versmadenisse.

Magnificat.

Mijn siele maect groot den here. Ende mijn gheest hevet hem hoghe vervroecht in gode minen salichmaker. Want hi hevet aengesien die oetmoedicheit sijnre deernen siet daer van sellen mi salich segghen alle geslachten. Want hi hevet mi grote dinghen ghedaen die machtich is ende sijn name is heilich. Ende sijn ontfarmherticheit is van ge(104r)slachten tot gheslachten den ghenen die hem ontsien. Hi hevet macht ghedaen in sinen arme hi hevet verstroyt die hovaerdighe van ghedachten sijns herten. Hi hevet ofgheset die machtige vanden stoel ende hi hevet verhoecht die oetmoedighe. Die hongherige hevet hi vervolt mit goede ende die rike liet hy ydel. Hi hevet ontfanghen Israhel sijn kint hem ghedochte sijnre ontfarmherticheit. Als hi ghesproken hevet tot onsen vaderen Abraham ende sijn gheslacht van beghinne.

Glorie.

Antiffen.

Die goede herde is van heen ghesceiden die sijn siele sette voer sijn lammeren ende hevet hem ghewaerdicht te sterven voer sijn scape.

Heer hoer mijn gebet. (104v) Ende mijn roepen come totti.

Collect.

Heer Jhesu Criste des levenden gods soon der ewigher salicheit salve ende soeticheit die vanden cruce ghedaen ghesalvet wortste mit costeliker salven. Om die glorie dijns naems so wil eenpaerliken printen in die ghedachten mijns herten die gedenkenisse dijnre saligher ende honichvloyender passien ende mit dinen rosenden roden bloede wil besprenghe die doorganclicheit onser ghedachten. Die leves ende regneerste mit gode den vader in enicheit des heilighen gheests een god ewelike sonder eynde amen.

Oracio.

O alre reynste moeder ende maecht Maria om dat weenlike suchten ende screyen dat (105r) uut den gronde dijns herten spranc ende di niet onthouden en conde doe du als wi goedertierlike geloven vielste mit ommehelsen op dat dode

Domine exaudi (Ps. 101:2)
Benedictio

Completen I. Introductie

Ps. 84(85):5

Ps. 69(70):2

d. Korte doxologie

II. Psalm

Ps. 22(23):1-6

Korte doxologie
Antifoon

III. Hymne

*Qui jacuisti mortuus / In
pace rex innocuus*

lichaem dijns eengeboren soons doe hi vanden cruce ghedaen was wies aenschijn te voren scoon ende claer was nu bevaen saechste mitter doot verwen ende al gheswollen van sericheit der bitterre slaghen ende al vol wonden ghewont. Help mi dat ic die quetsinghe van minen swaren sonden also moet helen mit enen pleyster van ghewarighen rouwe op dat ic als die tijt sel comen dat mijn lichaem sel verrotten ende vervulen dat mijn siele dan ghecleet moet worden mit onnoselheden ende verciert (105v) mit scamelheden op dat wi waerdich moeten worden te cussen ende te helsen dinen lieven soon Jhesum Cristum. Die mitten vader ende mitten heilighen gheest levet ende regneert een god ewelike sonder eynde amen.
Heer hoer mijn gebet. Ende mijn roepen come totti.
Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Alle ghelovighe sielen moeten rusten in vreden. Amen.

Die compleet.

Heer Jhesu Criste wi aanbeden di ende wi ghebenedien di. Want du overmids dinen heilighen cruce die werelt verlost hebste ontfeme di onser die ghepassijt biste om ons.

Converte.

Bekeer ons god onse salichghever. Ende ofkeer (106r) dinen toorn van ons.

Deus in.

God wilt denken in mijn hulpe. Heer tot mi te helpen haeste. Glorie si.

Dominus regit me.

Die heer regiert mi ende mi en sel niet ontbreken inder stat der weyden daer hi mi settede. Op dat water der wedermakinghe hevet hi mi opgevoert ende bekeerde mijn siele. Hi voertleide mi op die pade der rechtvaerdicheit om sinen name. Want of ic wander in mids den scheme des doots ic en sel dat quade niet ontsien wanttu heer mit mi biste. Dijn roede ende dijn staf die hebben mi ghetroest. Du heefste een tafel bereit voer minen aensicht weder die gheen die mi bedrukken. Du heveste vet ge(106v)maect mijn hovel in olyen ende minen kelc droncken ghemaect hoe claer is hi. Ende dijn ontfermherticheit sel mi na volgen alle die daghe mijns levens. Ende op dat ic woen inden huse des heren in lancheit der daghen.

Glorie si.

Antiffen.

Si sellen hem bescreyen als een eengeboren soon want die onnosel heer is ghedoot.

Ymmen.

O wonderlike coninc die doot laechste inden grave ghif ons in di te rusten ende di altoes lof te gheven. Heer com ons te hulpe die ons verlost hebste mit dinen bloede ende leide ons

IV. Kapittel

1 Petr. 4:1

Versikel

V. Kantieck

Nunc dimittis (Lukas 2:29-32)

Korte doxologie
Antifoon

Domine exaudi (Ps. 101:2)

V. Collecte

VI. Oratio

Propter singultus et suspiria

totter ewigher bliscap des vrede. Lof ende eer si Cristo vercoft ende verraden mit enen teyken des (107r) vreden ghepasijt totter doot sonder sake voert volke in die versmaden galghe amen.

Capittel.

Cristus is ghepinicht inden vleysche ende wort ghi ghewapent inden selven liden mit gedachten. Gode segghen wi danc.

Versikel.

O Criste wi aenbeden di ende ghebenedien di. Wanttu overmids dinen heilighen cruce die werelt verlost hebste.

Nunc dimittis.

Nu laet heer dinen knecht na dinen woorden in vreden. Want mijn oghen hebben gesien dinen salichghever. Dien du bereit hebste voer dat aenscijn alles volcs. Een licht dat is tot eenre openbaringhe der heyden ende tot glorien dijns volcs van Israhel.

Glorie si.

Antiffen.

(107v) O Criste behouder make ons gesont wi oefenen dijn alre heilichste liden op dat wi overmids dijn liden beschermt moghen worden van alle laghen der vianden ende di alleen moghen behaghen ende rusten moeten in vreden.

Heer hoer mijn ghebet ende mijn roepen come totti.

Collect.

Heer Jhesu Criste des levenden gods soon wes swete te compleet tijt overmids druck dijnre sielen wort verwandelt in roden bloede ende biste begraven mede ende vanden vrouwen bescreyt. Wil ons begraven van alre ydelheit deser werelt ende verre ons van allen quaden druck ende ghif ons ghewaer vroechede ende trect uutter hertheit ons herten die tranen des goedertieren me(108r)dedoghens op dat als wi bescreyen dijn wonden van di moeten verdienen ghetroest te worden hier ende inden hemelschen vaderlande. Die leves ende regneerste mit gode den vader in enicheit des heilighen gheests een god ewelike sonder eynde. Amen.

Oracio.

O waerde moeder ende maecht Maria om dat suchten ende dat ontsprekelike wenen daer dijn siel mede ghequellert wort doestu dinen soon den enighen troest dijnre sielen saechste begraven. Keer dijn oghen der ontfermherticheit tot mi in desen ellendighen dale der tranen. O mijn enich toeverlaet ende wil mi tonen Jhesum dinen soon na deser ellenden op dat als wi van onser scoen(108v)heit worden gheworpen als een vule kreghe ende begraven. O mijn toeverlaet eer dat geschiet overmids hulpe dijnre verdienten mitten heilighen sacrament moet worden bewaert ende mit een salich eynde van heen sceiden ende ewelike mit hem regneren. Die mitten vader ende mitten heilighen gheest levet ende regneert een god ewelike sonder eynde. Amen.

<i>Domine exaudi</i> (Ps. 101:2)	Heer hoer mijn ghebet. Ende mijn roepen come totti.
<i>Benedictio</i>	Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Alle ghelovighe sielen moeten rusten in vreden. Amen. Die soete name ons lieven heren Jhesu Cristi moet sijn ghebenedijt in ewicheit. Amen.

BIBLIOGRAFIE

- Achten, G., 'Das christliche Gebet im Mittelalter', in: *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter. Andachts- und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck*, 2. verbesserte und vermehrte Auflage. Berlin: Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, 1987, 7-44.
- Aelst, José van, *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's Honderd artikelen*. Hilversum: Verloren, 2011.
- Ambrosius, Elvira, 'Het verloren colofon van Stine Dutmers', *Stad & Lande* 28, 4 (2019), 3-7.
- Blume, Clemens, en Guido M. Dreves (red.), *Analecta hymnica medii aevi*, dl. 30. Leipzig: O. R. Reisland, 1898.
- Collamore, Lila, 'Prelude: Charting the Divine Office', in: Rebecca A. Baltzer en Margot E. Fassler (red.), *The Divine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiography*. Oxford: Oxford University Press, 2000, 3-12.
- Debevere, Rafaël, 'Middelnederlands getijdenboek gevonden te Belle in Frans-Vlaanderen', *Ons Erfdeel* 11, 3 (1968), 103-113.
- Delaissé, L. M. J., 'The Importance of Books of Hours for the History of the Medieval Book', in: Ursula E. McCracken, Lilian M. C. Randall en Richard H. Randall (red.), *Gatherings in Honor of Dorothy E. Miner*. Baltimore: Walters Art Gallery, 1974, 203-225.
- Deschamps, Jan, 'Een zeldzaam afschrift van een Middelnederlands getijdenboek, in de 14de eeuw in West-Vlaanderen ontstaan', *Archief- en Bibliotheekwezen van België* 68 (1997), 215-223.
- Deschamps, Jan, en Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België*, 15 dln. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 1998-2013.
- , *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België*, dl. 15. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2013.
- Desplenter, Youri, *Al aertrijc segt lofsanc. Middelnederlandse vertalingen van Latijnse hymnen en sequensen*, 2 dln. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2008.
- , 'De oudste Mariagetijden in het Nederlands', *Ons Geestelijk Erf* 91, 1-2 (2021), 43-108.
- , 'Het getijdengebed in het Nederlands', in: Anna Dlabáčová e.a. (red.), *De moderne devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen*. Zwolle: WBOOKS, 2018, 92-95.
- Dijk, R. Th. M. van, 'Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken', in: Th. Mertens e.a. (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 210-229; 434-437.

- , ‘Het getijdenboek van Geert Grote. Terugblik en vooruitzicht’, *Ons Geestelijk Erf* 64 (1990), 156-194.
- Dijk, Rudolf van, en Frank van der Pol, ‘Het getijdenboek van het Agnietenconvent te Kampen’, *Trajecta* 7, 2 (1998), 111-133.
- Dlabačová, Anna, ‘Het Delftse Getijdenboek (1480)’, in: Bram Caers e.a. (red.), *Trouw aan de tekst. Historische letterkunde in de praktijk*. Hilversum: Verloren, 2024, 107-116.
- , ‘Imagining the Week in Hours: Reader Involvement in a Middle Dutch Printed Prayer Book of 1498 with a Cycle of Hours for the Weekdays’, *Ons Geestelijk Erf* 94, 1-3 (2024), 89-115.
- , ‘Netwerkkilologie en het ecosysteem van het meest gelezen Middelnederlandse boek. Een korte introductie van het Pages of Prayer-project’, *Queeste* 30, 2 (2023), 217-230.
- Dlabačová, Anna, Irene Van Eldere en Susanne de Jong, ‘Het heil, het leven en de dag. De tijd in Middelnederlandse gebedenboeken’, *De Boekenwereld* 40, 4 (2024), 10-15.
- Fulton, Rachel, *From Judgment to Passion: Devotion to Christ and the Virgin Mary, 800–1200*. New York: Columbia University Press, 2002.
- Gee, Loveday Lewes, *Women, Art and Patronage from Henry III to Edward III: 1216–1377*. Woodbridge: The Boydell Press, 2002.
- Geurts, A. J. (red.), *Moderne devotie, figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote, 1384-1984. Catalogus*. Nijmegen: Katholieke Universiteit, 1984.
- Gorissen, F., ‘Das Stundenbuch im rheinischen Niederland’, *Studien zur klevischen Musik- und Liturgiegeschichte* 75 (1968), 63-109.
- Hellemans, India, en Thom Mertens, ‘Die ghetiden van den love gods naar hs. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M.14.12 en Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk. 288’, *Ons Geestelijk Erf* 88, 1 (2017), 58-88.
- Hermans, J., *Het getijdengebed. Liturgie en spiritualiteit van het getijdenboek*. Oegstgeest/Brugge: Colomba, 1995.
- Hülsmann, Margriet, ‘Zoeksleutels voor de lokalisering van Middelnederlandse getijdenboeken. Enkele opmerkelijke verschillen in de Lange Kruisgetijden’, in: Jos Biemans e.a. (red.), *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*. Zutphen: Walburg Pers, 2007, 183-190.
- Indestege, Luc, *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw herkomstig uit het voormalig klooster Sint-Hieronymusdal te Sint-Truiden*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, 1961.
- Jong, Susanne de, ‘“Read some good Dutch books”: Laypeople, Books, and Religious Reading in the Late Medieval Domestic Setting’, *Queeste* 25, 1 (2018), 32-54.
- Karnes, Michelle, *Imagination, Meditation, and Cognition in the Middle Ages*. Chicago: University of Chicago Press, 2011.
- Knol, Egge, Jos M. M. Hermans en Matthijs Driebergen (red.), *Hel en hemel. De Middeleeuwen in het Noorden. Tentoonstellingscatalogus Groninger Museum, 13 april-2 september 2001*. Groningen: Groninger Museum, 2001.
- Korteweg, Anne S., ‘Books of Hours from the Northern Netherlands Reconsidered: The Uses of Utrecht and Windesheim and Geert Grote’s Role as a Translator’, in: Sandra Hindman en James H. Marrow (red.), *Books of Hours Reconsidered*. London: Harvey Miller Publishers, 2013, 235-261.

- Kubartová Poláčková, Eliška, *Medieval Laments of the Virgin Mary: Text, Music, Performance, and Genre Liminality*. Leeds: Arc Humanities Press, 2023.
- Marrow, James H., 'Notes on the Liturgical "Use" of the Hours of the Virgin in the Low Countries', in: Jos Biemans e.a. (red.), *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*. Zutphen: Walburg Pers, 2007, 279-294.
- Matter, Stefan, *Tagzeitentexte des Mittelalters: Untersuchungen und Texte zur deutschen Gebetbuchliteratur*. De Gruyter, 2021.
- McNamer, Sarah, *Affective Meditation and the Invention of Medieval Compassion*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010.
- Meertens, Maria, *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XV eeuw*. 4 dln. Antwerpen; Nijmegen: Standaard; Dekker & Van de Vegt, 1930-1934.
- , *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XV eeuw*. Dl. I. Antwerpen; Nijmegen: Standaard; Dekker & Van de Vegt, 1930.
- Mertens, Thom. 'Praying in the Vernacular: Middle Dutch Imitative Forms of the Divine Office from the 1370s to 1520s', in: Virginia Blanton, Veronica O'Mara en Patricia Stoop (red.), *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Hull Dialogue*. Turnhout: Brepols, 2013.
- Moll, W., *Geert Groote's Dietsche vertalingen*. Amsterdam: Müller, 1880.
- Oosterman, J. B., *De gratie van het gebed. Overlevering en functie van Middelnederlandse berijmde gebeden*. 2 dln. Amsterdam: Prometheus, 1995.
- Peltier, A. C. (red.), *S.R.E. Cardinalis S. Bonaventuræ [...] opera omnia*, dl. XIV. Paris: Ludovicus Vives, 1868.
- Polkowski, Marcin, 'Visualisation in Late-Medieval Franciscan Passion Literature from the Low Countries: Cransken van Minnen (Wreath of Love), 1518', *Religions* 14, 9, 1156 (2023).
- Roodenburg, Herman, 'Empathy in the Making: Crafting the Believer's Emotions in the Late Medieval Low Countries', *BMGN - Low Countries Historical Review* 129, 2 (2014), 42-62.
- Rubin, Miri, *Mother of God: A History of the Virgin Mary*. New Haven: Yale University Press, 2009.
- Rudy, Kathryn M., *Rubrics, Images and Indulgences in Late Medieval Netherlandish Manuscripts*. Leiden: Brill, 2017.
- Schuler, Carol M., 'The Seven Sorrows of the Virgin: Popular Culture and Cultic Imagery in Pre-Reformation Europe', *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 21, 1-2 (1992), 5-28.
- Shoemaker, Stephen J., 'Mary at the Cross, East and West: Maternal Compassion and Affective Piety in the Earliest "Life of the Virgin" and the High Middle Ages', *Journal of Theological Studies* 62, 2 (2011), 570-606.
- Stallybrass, Peter, 'Books and Scrolls: Navigating the Bible', in: Jennifer Andersen en Elizabeth Sauer (red.), *Books and Readers in Early Modern England: Material Studies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002, 42-79.
- Stanton, Anne Rudloff, 'Turning the Pages: Marginal Narratives and Devotional Practice in Gothic Prayerbooks', in: Sarah Blick en Laura D. Gelfand (red.), *Push Me, Pull You: Imaginative, Emotional, Physical, and Spatial Interaction in Late Medieval and Renaissance Art*. Leiden: Brill, 2011, 75-121.
- Sterponi, Laura, 'Reading and Meditation in the Middle Ages: Lectio Divina and Books of Hours', *Text & Talk. An Interdisciplinary Journal of Language, Discourse & Communication Studies* 28, 5 (2008), 667-689.

- Stutzmann, Dominique, en Louis Chevalier, 'Books of Hours as Codified Compilations of Compilations: Textual Networks and Hybridization of Uses in the Low Countries', *Journal of Historical Network Research* 9 (2023), 130-183.
- Vries, K. Chr. J. de, *De Mariaklachten*. Zwolle: Tjeenk Willink, 1964.
- Watson, Rowan, *Western Illuminated Manuscripts: A Catalogue of Works in the National Art Library from the Eleventh to the Early Twentieth Century, with a Complete Account of the George Reid Collection*, dl. 2. London: V&A Publishing, 2011.
- Weiler, A. G. (red.), *Getijden van de Eeuwige Wijsheid naar de vertaling van Geert Grote*. Baarn: Ambo, 1984.
- Wieck, Roger S., 'Prayer for the People: The Book of Hours', in: Roy Hammerling (red.), *A History of Prayer*. Leiden: Brill, 2008, 389-416.
- , *Time Sanctified: The Book of Hours in Medieval Art and Life*. 2nd revised edition, 2001. New York: George Braziller, 1988.
- Wierda, Lydia, *De Sarijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek*. Zwolle: Waanders, 1995.
- Wijk, N. van (red.), *Het Getijdenboek van Geert Grote naar het Haagse handschrift 133 E 21*. Leiden: Brill, 1940.
- Wilmart, André, *Auteurs spirituels et textes dévots du Moyen Âge latin. Études d'histoire littéraire*. Paris: Bloud et Gay, 1932.
- Wüstefeld, Helen C., en Anne S. Korteweg, *Sleutel tot licht. Getijdenboeken in de Bibliotheca Philosophica Hermetica*. Amsterdam: In de Pelikaan, 2009.

ABSTRACT

In several Books of Hours in the Middle Dutch translation ascribed to Geert Grote, both the Long and Short Hours of the Holy Cross – which are considered to be among the 'standard' texts of the Book of Hours – are combined with a series of prayers to Mary. This prayer cycle to Mary also circulated separately, as an individual text. When combined with the Hours of the Holy Cross, the collect (concluding prayer) of each different hour is followed by a prayer to Mary, focusing on her suffering and compassion during the events preceding and during Christ's crucifixion. By combining the prayers to Mary with the Hours of the Holy Cross, Mary's perspective on the events of Christ's Passion was included, thus encouraging an affective involvement of the reader in the meditation of the Passion narrative. This contribution offers a detailed analysis of the Hours of the Holy Cross and the 'interwoven' prayer cycle to Mary and explores how this text functioned in the devotional practices of the late medieval reader.

Adres van de auteur: Susanne de Jong – *Pages of Prayer* (www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/humanities/prayer), email: prayer@hum.leidenuniv.nl